

Toveren en onttoveren

*Achtergronden en ideeën van enkele bij toverij betrokken personen op de Veluwe in de zestiende eeuw**

Hans de Waardt

Een 'wild en byster land' was het volgens hertog Arnold in de vijftiende eeuw. Slicher van Bath vergeleek het twintig jaar geleden met een pannekoek waaraan in het midden geen beslag was toebedeeld. In 1805 werd ervan gezegd dat 'de ingezetenen (. . .) zich moeielijk een matig onderhoud verschaffen kunnen, zonder den overvloed te kennen'¹. Als een droog en zanderig eiland lag de Veluwe ingeklemd tussen Eem en IJssel, Rijn en Zuiderzee. Het hart van deze streek bestaat nog altijd uit heidevelden en zandheuvelds. Door wind en verstuiving veranderen de contouren van dit gebied zonder ophouden.

In de vorige eeuw werden juist zulke economisch en sociaal-cultureel achtergebleven gebieden door de eerste wetenschappelijke auteurs aangewezen als de bakermat bij uitstrek van de heksenwaan. Armoede op het platteland zou de mensen er makkelijk toe verleiden om de geest der wrake op te roepen. Dat gold vooral voor de doodarme berggebieden in de Alpen en de Pyreneeën². Een gebied dat veel overeenkomsten vertoonde met de Veluwe, Luxemburg, vormde het theater voor veel heksenprocessen³. Dit hertogdom lag ingeklemd tussen gebieden met een hoge graad van economische ontwikkeling zonder daar zelf enig voordeel van te hebben. Luxemburg bleef economisch een achtergeble-

* Dit artikel heeft wat betreft zijn uiteindelijke vorm veel te danken aan enkele adviezen en aanwijzingen van prof. dr. W.Th.M. Frijhoff, waarvoor mijn dank.

¹ B.H. Slicher van Bath, 'Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de middeleeuwen', *AAG Bijdragen* 11 (1964) 13, 29.

² Voor een overzicht van de theorievorming zie: I. Gay, *Heksen en heksenwaan. De benadering in de moderne geschiedschrijving* (Utrecht 1982). Voor een beter maar wellicht minder toegankelijk overzicht zie: R. Muchembled, 'Satan ou les hommes? La chasse aux sorcières et ses causes' in: M. Dupont-Bouchat, W. Frijhoff, R. Muchembled, *Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas; XVIe-XVIIe siècles* (Parijs 1978). Nog in 1969 werd beweerd dat het stereotype beeld van de heks een gevolg was van hallucinaties veroorzaakt door de ijle lucht van het hooggebergte; zie H.R. Trevor-Roper, *The European witch-craze of the 16th and 17th centuries* (Harmondsworth 1969) 29.

³ Zie voor de geschiedenis van de heksenprocessen in Luxemburg: M. Dupont-Bouchat, 'La répression de la sorcellerie dans le duché de Luxembourg aux XVIe et XVIIe siècles. Une analyse des structures de pouvoir et de leur fonctionnement dans le cadre de la chasse aux sorcières' in: M. Dupont-Bouchat, W. Frijhoff & R. Muchembled (1978).

ven gebied, dat in de zestiende en zeventiende eeuw ook nog eens zwaar te lijden had van de elkaar opvolgende oorlogen. Daar werden grote aantallen heksenprocessen gevoerd; op de Veluwe gebeurde niets wat daarmee kan worden vergeleken. Er was wel degelijk geloof aan de mogelijkheden en de krachten van een betovering; dat resulteerde echter niet in grote heksenprocessen, wel in incidentele beschuldigingen van toverij.

Leven op de Veluwe

In het midden van de vijftiende eeuw kwam het hertogdom Gelre langzaam binnen de invloedssfeer van de Bourgondische hertogen. In 1473 werd het door hen voor de eerste maal ingelijfd. Na de dood van Karel de Stoute twee jaar later volgde een verwarde periode, maar in 1492 schaarden Gelre en Zutphen zich eensgezind achter Karel van Egmond. Tot aan zijn abdicatie in 1538 zou hij vrijwel onafgebroken vechten tegen de Bourgondisch-Habsburgse expansie. Pas zijn opvolger hertog Willem II droeg in 1543 al zijn Gelderse en Zutphense rechten over aan Keizer Karel V.

Gedurende meer dan vijftig jaar was er nagenoeg zonder ophouden gevochten. Geen van beide partijen was in staat geweest om een beslissende veldslag af te dwingen en daarom kreeg de strijd het karakter van een vernietigende guerrilla. De Veluwe werd door Maarten van Rossum gebruikt als basis voor zijn beruchte plundertochten. Maar de vijand liet zich wat dat betreft niet onbetuigd. De dorpen aan de grenzen moesten altijd rekening houden met een snelle, onverwachte aanval. Vooral de streek rond Putten en Nijkerk had het zwaar te verduren. Rond 1494 werden alle dorpen daar binnen vier jaar twee maal platgebrand. In 1502 gebeurde dat weer en de vijand verscheen nog eens in 1517. De schade was telkens omvangrijk⁴. In 1528 werden tijdens een strooptocht vanuit Overijssel in het noordoosten van de Veluwe 5000 stuks vee geroofd⁵. In 1543 kwam aan deze constante staat van belegering een einde, maar toen 25 jaar later de opstand tegen de koning begon, laaide het geweld weer op. Weer lag het Veluwekwartier regelmatig in de frontlinie, een situatie die nog zo'n twintig jaar zou voortduren. De verschrikkingen van de oorlog kwamen meestal plotseling en hadden altijd ingrijpende gevolgen voor het leven van de dorpelingen. Andere ontwikkelingen gingen langzamer, maar hadden op termijn duurzamere gevolgen.

⁴ G.A. van Schouwen, *De kelnenarij van Putten. Onderzoek naar de rechtstoestand harer bezittingen* (Arnhem 1909) 29.

⁵ Slicher van Bath (1964) 48.

Aan het einde van de middeleeuwen was iedereen op het platteland van de Veluwe boer. In 1526 werd een veetelling gehouden en daaruit blijkt dat ook mensen met een gespecialiseerd beroep zoals pastoors, kosters, molenaars of ambachtslieden er een boerenbedrijfje op na hielden⁶. Pas in de tweede helft van de zestiende eeuw verscheen er enige nijverheid in de vorm van papiermolens. Vanaf 1635 werd er met name in de omgeving van Nijkerk een puur commercieel produkt, tabak, geteeld. In de veertiende en vijftiende eeuw is elders in West-Europa veel uitgeputte landbouwgrond verlaten. Van dergelijke totale 'Wüstungen' is op de Veluwe geen sprake geweest. Wel verarmden de op hoge zandgronden gelegen dorpen en trokken de meeste inwoners naar de vochtiger randgebieden. Daar vonden in die periode grote ontginningen plaats⁷.

De Veluwse boeren hebben de laatmiddeleeuwse landbouwcrisis veel beter doorstaan dan hun collega's elders, dankzij de beschikbaarheid van vruchtbaar land. Tevens gingen zij vanaf 1500 over op een nieuwe landbouwtechniek. Zij begonnen de teelt van rogge methodisch af te wisselen met die van boekweit. Dit gewas stelt weinig eisen, weert onkruid en heeft een goede invloed op de kwaliteit van de grond. Deze geleidelijke introductie van een planmatige en rationele bedrijfsvoering bracht tussen 1550 en 1650 een grote verandering in de structuur van de landbouw teweeg⁸. Dankzij deze nieuwe technieken werd de werkgelegenheid verruimd en leverde de, overigens geringe, bevolkingsgroei geen problemen op⁹. Steden als Harderwijk en Elburg hadden hun eigen, vooral op de visserij gebaseerde nijverheid. De grote handelswegen gingen langs, niet over de Veluwe¹⁰.

In de zestiende eeuw verloor de horigheid op de Veluwe aan betekenis. Steeds meer onvrijen gingen er toe over om hun horigheid af te kopen. Voor hun grond moesten zij dan alleen nog tyns betalen. Zo'n tynsgoed werd geen eigendom van degene die het gebruikte, het bleef eigendom van de heer. In laatste instantie was dat de hertog. Het land kon daarom niet zomaar verkocht of onder de erfgenamen verdeeld worden. Een verbrokkeling van het grondbezit tot keuterboerderijen kon daarom toen op de Veluwe nog niet makkelijk optreden¹¹. De grond

⁶ H.K. Roessingh, 'Het Veluws inwonertal; 1526-1947', *AAG Bijdragen* 11 (1964) 99, 120.

⁷ R. Wartena, 'Ontginningen en "Wüstungen" op de Veluwe in de veertiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen Gelre* 68 (1975) 1-50.

⁸ Roessingh (1964) 118-119.

⁹ In 1526 woonden er op de Veluwe met inbegrip van de steden ongeveer 36.000 mensen. In 1809 was dit aantal verdubbeld. De bevolking groeide dus jaarlijks met 0,10%; zie Roessingh (1964) 29.

¹⁰ W.J. Alberts, *Geschiedenis van Gelderland. Van de vroegste tijden tot het einde der middeleeuwen* (Den Haag 1966) 168-184.

¹¹ S. Heringa, *Tynsen op de Veluwe* (Groningen etc. 1931) 99, 122.

hield directe banden met de heer, maar de bewoners werden vrijer. Al in 1557 werd door de koninklijke ambtenaar Otto van Hezefelt opgemerkt dat het overgrote deel van de koninklijke bezittingen in de ambten van Putten en Nijkerk werd gebruikt door vrijen¹².

Terwijl overal in West-Europa het Romeinse recht snel aan invloed won, hield men op de Veluwe vast aan de door de gewoonte geheiligde manier van recht spreken. De steden hadden hun eigen recht, maar op het platteland zocht men het traditionele landrecht¹³. De rechtszittingen werden een- of tweemaal per jaar gehouden. De drost trok dan langs de tien scholtambten en spande daar de bank, bestaande uit enkele gegoede dorpsgenoten, de riddermatigen of ambtsjonkers. Hij nam zelf geen deel aan de uitspraak, maar voerde die wel uit. Hoge breuken, die aan lijf en goed gingen, waren aan de hertog en later aan het Hof van Gelre voorbehouden¹⁴. Een aanklacht wegens smaad, dus als iemand zich beledigd achtte, omdat er in het openbaar een beschuldiging was geuit, werd voor het Landgericht afgedaan. Een aanklacht wegens toverij was direct voorbehouden aan de rechtspraak van de hertog en na 1547 aan die van het Hof. Hieronder zullen enkele smaadprocessen in verband met toverij, afgehandeld voor het ommegaande gericht, worden onderzocht. Er zal ook een rechtszaak aan de orde komen, die voor het Hof in Arnhem kwam en die zich had kunnen ontwikkelen tot een proces wegens toverij, alsook een proces voor een stedelijke rechtbank. Het Hof heeft, de genoemde uitzondering daargelaten, nooit een proces afkomstig van het platteland van de Veluwe en handelend over kwaadaardige toverij behandeld. De uitspraken van dit college zijn goed bewaard gebleven en behoorlijk onderzocht. Dat leverde geen Veluwse maleficium-processen meer op, wel een aantal zaken wegens waarzeggerij en wichelarij.

De archieven van de hertogelijke rechtspraak van voor 1547 zijn veel minder goed bewaard. In de rekeningen van de drosten of rigters op de Veluwe zijn echter de afrekeningen van baten en lasten van de rechtspraak bewaard. Onderzoek van deze bron heeft tot nu toe twee processen wegens toverij uit de vijftiende eeuw opgeleverd, zover als nu bekend is de enige veroordelingen van toveressen op het platteland van de Veluwe. De bronnen van het Veluws Landgericht zijn slechts fragmentarisch onderzocht. Ik vermoed met vrij grote stelligheid dat verder onderzoek daar nog wel een aantal processen zal opleveren waarin be-

¹² Nog in 1929 werden er op de Veluwe 64 tynsen betaald, die uit de zestiende eeuw stamden; zie Heringa (1931) 202, 221 en Bijlage 3.

¹³ T.H.F. van Riemsdijk, *De hooge bank van het Veluwsch landgericht te Engelderholt* (Utrecht 1874) 31-39.

¹⁴ A. Driessen, *Inleiding op de inventaris van het rechterlijk archief van Veluwe en Veluwezoom. II Het platteland* (Arnhem 1946) 1.

schuldgingen van toverij een rol speelden. Vanaf 1532, toen Arnhem en de andere steden het recht kregen een paar juristen in het landgericht te benoemen, begon het Romeinse recht daarin heel langzaam enige invloed te krijgen¹⁵.

Op de Veluwe trad zeker geen stagnatie in de maatschappelijke ontwikkelingen op, allerlei veranderingen verliepen gestaag, de vernielingen als gevolg van de talrijke oorlogen daargelaten. Hetzelfde geldt voor geloofszaken. Tijdens de regeringen van Karel van Egmond en Karel van Habsburg werden in de steden nog wel eens enkele kettters ontdekt. Maar op het platteland kwamen zij met uitzondering van Nijkerk nauwelijks voor. De handvol lutheranen en wederdopers daar en in Elburg, Harderwijk en Hattem werden min of meer gedoogd, hoewel die elders in Gelre meestal tot de brandstapel werden veroordeeld. De bewoners van de Veluwe hadden wel belangstelling voor kerk en godsdienst, al uitte die zich wat anders dan tegenwoordig. De Veluwse pastoors drongen er in 1560 op aan dat er een plakkaat zou worden uitgevaardigd. Er moest een einde komen aan het 'verkopen, tappen, vretthen, suypen und verpachten, mit die clopperien, dat trommen und schieten onder den dienst Gades in den kerken ind oick op den kerkhof'¹⁶.

De bewoners van de Veluwe werden in de zestiende eeuw dus met verschillende ontwikkelingen geconfronteerd. De oorlog vernielde telkens weer wat was opgebouwd en zal ongetwijfeld de plattelandsbevolking tientallen jaren in voortdurende angst hebben laten leven. Allerlei economische en sociaal-culturele ontwikkelingen verliepen langzamer en onopvallender, maar hebben op de lange duur meer invloed gehad dan plundering en brandschatting. Tegen deze achtergrond speelde zich in de loop van enkele eeuwen een aantal toverijkwesties af, waarvan de sporen nog in verschillende bronnen zijn terug te vinden.

Twee kanten van dezelfde medaille

Een aantal onderzoekers heeft geprobeerd een verband te leggen tussen beschuldgingen van toverij en maatschappelijke ontwikkelingen. In dit artikel zal worden onderzocht of een dergelijk verband wat betreft de Veluwe kan worden gelegd. De nadruk zal daarbij liggen op het midden van de zestiende eeuw, een korte periode van vrede waarin men de gelegenheid had om zich te bekommeren om iets meer dan alleen direct lijfsbehoud. Het is ook het moment waarop de invloed van de langetermijnprocessen op de samenleving voelbaar was, zonder dat al duidelijk werd wat de uiteindelijke richting daarvan zou zijn.

Als wij spreken over toverij dan moet een aantal aspecten daarvan

¹⁵ Van Riemsdijk (1874) 47-48.

¹⁶ C.H.R. Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe. 1523-1578* (Barneveld 1890) 31-41, 110.

worden onderscheiden. Al eeuwenlang geloofde men dat het mogelijk was om een medemens op magische wijze te schaden en had men gezocht naar een afweer daartegen. Als de verantwoordelijke toveres¹⁷ bekend was, kon je haar natuurlijk persoonlijk aanpakken. Maar toverij was een moeilijk te bewijzen misdrijf. Daarom bood contra-magie een betere oplossing. Je kon met behulp van een groot aantal technieken de identiteit van de toveres opsporen en daarna proberen om de gevolgen van haar optreden ongedaan te maken. Er waren verschillende vormen van tegen-toverij. Op het laagste niveau stonden allerlei huismiddeltjes. Iedereen kende wel bepaalde spreuken of handelingen die ter bescherming bij huishoudelijk werk of bij veronderstelde toverij gebruikt konden worden¹⁸. Een treetje hoger stond de plaatselijke specialist, iemand die in het dorp zelf bekendheid genoot als toverdokter. Hij liet zich meestal betalen voor zijn diensten en hij kon gebruik maken van zijn kennis van de lokale verhoudingen als er een verdenking ter sprake kwam. Zijn technieken waren wat ingewikkelder dan die in huis, tuin en keuken werden gebruikt. Hieronder zal de praktijk van zo'n plaatselijke specialist, die optrad te Nijkerk, besproken worden.

Als zo'n plaatselijke toverdokter erin slaagde om zich enige faam te verwerven, dan kon hij een kring van cliënten opbouwen die verder ging dan het eigen dorp. Dan hadden zijn patiënten er vaak een behoorlijke reis voor over om hem te raadplegen. Zo'n man, want de meeste van die specialisten waren mannen, had vaak een uitgewerkte techniek. Hij was voorzichtig met het noemen van namen als er een verdenking moest worden uitgesproken of bevestigd. Regelmatig wordt in de bronnen gesproken over katholieke geestelijken die zich bezig hielden met contra-magie. Vóór de reformatie werd het, zoals hieronder nog zal blijken, zonder meer geaccepteerd als men een priester inzake toverij raadpleegde. Daarna was dat minder gangbaar.

Naast deze sedentaire lokale autoriteit functioneerde nog de reizende magiër. Hij trok rond van plaats naar plaats en beroemde zich meestal op uitzonderlijke gaven. Als hij uit een stad verbannen werd dan was dat nauwelijks een probleem, op de volgende markt begon hij vrolijk weer opnieuw. Hij zocht een snel succes, dus uitte hij zonder veel remmingen een breed scala aan verdachtmakingen met naam en toenaam. Omdat hij een groot publiek nodig had, zocht hij de steden op. Op het

¹⁷ Ik gebruik een vrouwelijke term omdat ik maar van één man heb kunnen ontdekken dat hij op de Veluwe van toverij werd beschuldigd.

¹⁸ Een groot aantal voorbeelden juist uit de zestiende eeuw geeft R. van Nahl, 'Zauberglaube und Hexenwahn im Gebiet von Rein und Maas. Spätmittelalterlicher Volksglaube im Werk Johan Weyers (1515-1588)', *Rheinisches Archiv* 116 (Bonn 1983). Een voorbeeld van zulke contra-magie uit de negentiende eeuw in O.G. Heldring en R.H. Graadt Jonkers, *De Veluwe, eene wandeling*. (Arnhem 1841) 140.

platteland van de Veluwe vertoonde hij zich dus niet, maar in de steden daaromheen wel¹⁹.

Volgens latere hervormde gezagsdragers, wereldlijk zowel als geestelijk, waren deze priesters en reizende magiërs tovenaars in de zin van waarzeggers. De definitie van dat laatste begrip was dus mede afhankelijk van de culturele en politieke achtergrond van de betrokkenen. Als er in een bron wordt gesproken van toverij zonder dat er een specificatie volgt, is daarom lang niet altijd duidelijk wat er bedoeld wordt, goed- of kwaadaardige magie.

Wat betreft de kwaadaardige betovering moet nog verschil worden gemaakt tussen betovering zonder meer, ook wel maleficium genoemd, en de handelingen die met behulp van de duivel werden verricht, diabolisme.

Wij dienen in onze analyse rekening te houden met deze verschillen. Maar wij moeten de verschillende soorten van magie, de goed- en de kwaadaardige, wel zien als twee kanten van eenzelfde medaille, als twee aspecten van het Magisch Universum zoals Frijhoff het onlangs noemde²⁰. Wij hebben te maken met een manier van denken, een concept van de werkelijkheid dat velen van ons misschien vreemd is. Maar het is vanuit zichzelf beschouwd wel samenhangend en zinvol, omdat het een werkbare verklaring geeft voor gebeurtenissen die men tegenwoordig in onze cultuur meestal toeschrijft aan toeval, de wetten der natuur of ingrijpen door een metafysische macht. Aan de praktijken en doelstellingen van de tegentover kan men niet alleen zien hoe men de gevolgen van maleficium trachtte uit te wissen, maar ook waar men de schadelijke invloed van zo'n betovering verwachtte, hoe groot de angst ervoor was en welke personen men ervan verdacht. Contemporaine ideeën over de aard en de inhoud van respectievelijk goed- en kwaadaardige toverij zijn daarom mijns inziens nauw met elkaar verbonden. Zij moeten in hun samenhang bestudeerd worden, wil men enig inzicht krijgen in het belang dat men in een bepaalde samenleving aan magie hechtte.

Betoverd...

Uit de vijftiende eeuw zijn wat betreft de Veluwe tot nu toe maar twee toverijzaken bekend, beide uit Putten. In 1423 werd de pastoorsmeid ervan beschuldigd dat zij haar werkgever, heer Albert, zou hebben willen

¹⁹ Een fraai voorbeeld is Jacob Judoci de Rosa van Kortrijk die een aantal toverboeken bezat en een ring met een boze geest. Op 14 juli 1548 werd hij uit Gelre verbannen en in 1562 uit Deventer, terwijl hij dergelijke vonnissen ook al in Breda en Vlissingen had moeten incasseren; zie P.C. Molhuijsen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der heksenprocessen in Gelderland', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, nieuwe reeks 1 (1859) 197-198.

²⁰ W. Frijhoff, 'Satan en het magisch universum. Raakvlakken, wisselwerking, reminiscenties in Oost-Gelderland sedert de 16e eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 97 (1984) 382-406.

betoveren, hetgeen haar op een boete van negentien Rijnse guldens kwam te staan²¹. In 1461 was Geertken Aernts blijkbaar wat uitgekeken op haar man Bessel, want zij zou de knecht 'wat teten off to drincken (...) om lieff te hebben' hebben toegediend. Dit afrodisiacum werkte niet best, want de man werd er erg ziek van en van zijn zinnen beroofd. Het enige wat Geertken eraan overhield was een hechtenis en een boete van vier Rijnse guldens²².

Hierna volgde er een periode van meer dan tachtig jaar waarin er, voor zover als wij nu weten, geen toverijzaken op de Veluwe speelden. In de rest van Gelre gebeurde echter des te meer. In 1470 werd een zekere Ghijsens voor twintig jaar uit Nijmegen verbannen, omdat hij zich uit ingeven des duivels 'toverien ondervond' en dat dagelijks deed tegen het oude heilige christengeloof²³. Het is niet duidelijk of hij nu wegens maleficium of waarzeggerij werd bestraft. In het geval van Alida, de dienstmeid van de pastoor van Almen, mogen wij aannemen dat het om kwaadaardige toverij ging. De vrouw werd om de vele 'Toeveryen die sy bedreven had' in 1472 verbrand²⁴. In 1508 werd het eerste geval van diabolisch maleficium in Gelre aanhangig gemaakt: Jenne Kortens werd te Amelrooy, het huidige Ammerzoden, ervan beschuldigd dat zij met behulp van een substantie van zeep een geheel brouwsel bier ondrinkbaar had gemaakt. Dit spul zou haar zijn gegeven door de duivel Barlebos²⁵.

Hertog Karel van Gelre steunde een actieve vervolging, hij wilde zijn landen verlossen van duivelarij en toverij en nam speciaal daarom in 1514 een beul in vaste dienst²⁶. Als ondergeschikte ambtsdragers hem om advies vroegen inzake een toverijkwestie, dan gaf hij altijd de opdracht om te folteren totdat er een bekentenis volgde en daarna de doodstraf op te leggen²⁷. In dezelfde periode werd nog een aantal processen gevoerd waarbij de hertog niet zo nauw betrokken lijkt te zijn geweest. In het Overkwartier werden te Viersen twee vrouwen ter dood gebracht, in Roermond werden in 1522 Trijn van de Moelen en in 1525

²¹ G. van Hasselt, *Geldersch maandwerk* II (Arnhem 1807) 479.

²² Molhuijsen (1859) 195. J.S. v[an] V[een], 'Liefdesdrank', *Bijdragen en mededelingen Gelre* 36 (1933) 125.

²³ L.Ph.C. van den Berg, *Nijmeegsche bijzonderheden* (Nijmegen 1881) 13.

²⁴ Van Hasselt (1807) 480. J. Naarding, 'Des papen macht van Almen', *Driemaandelijke bladen* 9 (1957) 128.

²⁵ G. van Hasselt, *Arnhemsche oudheden* II (Arnhem en Utrecht 1804) 212.

²⁶ Van Hasselt (1807) 482.

²⁷ Aldus in 1502 te Erkelens, 1503 te Vierssen, tussen 1517 en 1522 te Oosterhout in de Betuwe en in 1515 te Kampen (Van Hasselt (1807) 481-482; W. Nagge, *Historie van Overijssel* I, uitg. J. Nanninga Uiterdijk (Zwolle 1915) 397-399).

nog twee vrouwen verbrand²⁸. In het Rijk van Nijmegen en de Betuwe werd in 1528 een proces gevoerd tegen vijf vrouwen, die met de duivel Kransken op de Drunense hei hadden gedanst en een groot aantal maleficia hadden bedreven. Het jaar daarop brak de duivel bij een gevangen toveres de nek en in 1538 liet de ambtman van het land tussen Maas en Waal tot twee maal toe een vrouw onderzoeken die als toveres berucht was. Tevergeefs, want de beul kon niets vinden en zij werd vrijgelaten²⁹. Tijdens de regering van Hertog Karel van Egmond werd dus een tamelijk groot aantal processen wegens kwaadaardige toverij gevoerd³⁰.

Het eerste bericht over een toverijkwestie op de Veluwe in de zestiende eeuw dateert van 26 juni 1544³¹. Toen begon het eerste van vier processen wegens smaad, waarvan twee in Putten in 1544/45 en 1550, en twee in Epe in 1544/45 en in 1545/46. In Nijkerk en Putten speelde in 1550 nog een veel grotere zaak. De waarzegger Jochum Bos had zich daar tot spreekbuis gemaakt voor de verdenkingen tegen vijf vrouwen. Deze laatste zaak werd afgehandeld door het Hof van Gelre, de eerste vier zaken werden behandeld door het ommegaande gericht van de drost.

Zoals al gezegd was er toen voor korte tijd vrede op de Veluwe en bevonden de bewoners zich midden in vergaande economische, sociale en culturele overgangsprocessen. Ik heb de beschuldigingen uit deze periode wat meer achtergrond willen geven. Daarbij heb ik eerst onderzocht of er in de periode 1539 tot 1551 in die streek meer beschuldigingen zijn geuit in de scholtambten van Barneveld, Nijkerk, Putten, Ermelo en Epe. Daar zou dan melding van moeten zijn gemaakt in de gerichtssignaten en de rekeningen van de drost. Een probleem hierbij was dat in de bewaarde reeksen wel eens een jaar ontbreekt, zodat van allerlei zaken of alleen het begin of alleen het eind, de uitspraak, kan worden ge-

²⁸ Molhuijsen (1859) 197; J.B. Sivr , 'Bijdrage tot de geschiedenis der heksenprocessen', *De Maasgouw* 12 (1879) 43.

²⁹ Van Hasselt (1807) 483-486; Molhuijsen (1859) 197.

³⁰ Het smaadproces dat in 1517 in de Overbetuwe werd gevoerd, was natuurlijk van een andere aard. Er werd geen aanklacht ingediend wegens toverij, maar wegens de betichting van toverij (RA Gelderland, hert. arch. nr. 506, fo. 55vo; Van Hasselt (1807) 483). Wat betreft de zaak uit 1528 moet hier nog worden opgemerkt dat Scheltema in 1828 de naam van de hoofdverdachte, Goedert van Brynen, niet goed uit de bronnenpublicatie overnam. Scheltema heeft het over Gerard van Brynen, waardoor de aangeklaagde niet alleen van naam maar ook van geslacht veranderde (J. Scheltema, *Geschiedenis der heksenprocessen; eene bijdrage tot den roem des vaderlands* (Haarlem 1828) 124). Van Kruysdijk nam deze fout vermoedelijk van hem over, hoewel zij zich in noot 40 beroept op Van Hasselt, 1807, 419. De goede verwijzing zou moeten zijn naar bladzijde 484-486. (A. van Kruysdijk, 'Heksen in Gelderland, enige notities over het geloof in heksen en heksenprocessen in het algemeen en in Gelderland in het bijzonder', *Bijdragen en mededelingen Gelre* 72 (1981) 53).

³¹ Althans als wij de steden niet meetellen. In 1510 scholden de burgemeesters van Arnhem aan Jacob Brouwer de hopcijs voor vijf brouwsels bier kwijt omdat 'dat hem aff getovert was' (Van Hasselt (1804) 213).

vonden. Ik heb geen andere kwesties kunnen opsporen³², wel heb ik van al bekende zaken meer sporen ontdekt.

Daarnaast heb ik geprobeerd om van de bij de vier smaadprocessen betrokken personen meer gegevens te verzamelen over hun sociaal-economische positie. Daartoe heb ik naast de signaten en de rekeningen, lijsten van de tynsen, van de veetelling van 1526 en van de Informatie over de Dienstpaarden uit 1534 onderzocht. Bij zulk prosopografisch werk³³ doet zich een bijzonder probleem voor. De achternaam van de Veluwnaars bestond meestal uit een patroniem; bij uitzondering werden zij aangeduid met de naam van de hoeve die zij gebruikten. Omdat de veetelling dertien jaar voor onze periode 1539-1551 en 24 jaar voor het einde daarvan werd gehouden, zullen verschillende hoofdrolspelers uit de toverijprocessen in 1526 nog niet zelfstandig een hoeve hebben beheerd. Omdat bepaalde voornamen veel werden gebruikt, is het moeilijk, om niet te zeggen meestal onmogelijk, om te zeggen wie hun vaders waren. Een zelfde probleem geldt ook voor de Informatie over de Dienstpaarden. Als vrouwen trouwden, verloren zij hun eigen patroniem en namen de naam van hun echtgenoot aan. Gegevens over getrouwde vrouwen kunnen daarom over het algemeen alleen afgeleid worden uit wat er te vinden is over hun echtgenoten.

Dergelijke problemen deden zich niet voor wat betreft het grote proces tegen Jochum Bos. Deze zaak speelde voor het Hof en het hele dossier is bewaard gebleven³⁴. Hierin is voldoende materiaal te vinden om iets te zeggen over beschuldigers en beschuldigen. In de signaten werd alleen het hoognodige opgetekend. Voordat een zaak officieel in behandeling werd genomen moest de schout wel proberen te bemiddelen, maar van zulk een vooronderzoek werd geen notitie gemaakt.

Marieke Goessens

Op 26 juni 1544 klaagde Marieke Goessens in Putten Dirkje, de vrouw van Jan Janss uit Nulde, en Jenneke Peters aan wegens smaad. Zij zou-

³² Ik heb wel een uitspraak gevonden van 28 januari 1539 in een smaadproces te Barneveld tegen Kerstgen Smits en Heyn Smit die een vrouw Geertgen Huygen hadden uitgescholden. Wat zij hebben gezegd weet ik echter niet, de gegevens over het voorgaande jaar ontbreken. RAG, ORA Veluwe 27, fo. 18vo, 19ro.

³³ Andere voorbeelden van pogingen allerlei gegevens voor een kleine biografie te verzamelen: J.P. Demos, *Entertaining Satan. Witchcraft and the culture of early New England* (New York en Oxford 1982). R. Muchembled, *Les derniers bûchers. Un village de Flandre et ses sorcières sous Louis XIV* (Paris 1981).

³⁴ Molhuijsen (1859) 198 en Van Kruysdijk (1981) 53-54 hebben waarschijnlijk alleen de uitspraak van het Hof (RAG, Hof nr. 4503, fo. 10ro) gezien. Over dit proces zijn ook artikelen of beschrijvingen verschenen waarvoor het dossier (RAG, Hof nr. 4524, 1550 nr. 6) is gebruikt: A. Oltmans, 'Jochum Bos de duivelbanner', *Geïllustreerd Zondagsblad Arnhemsche Courant* (1927, 10 juli); A.J.C. Kremer, *Arnhemsche Courant* (1891, 19 juni); J.A. Slemptes en A. Oltmans, *Sagen en sproken van het oude Gelre. Fluisteringen - angstgedachten - beeldingsgaven - bijgeloof II* (Zutphen 1932) 1-9.

den van haar hebben gezegd dat zij een 'motternische off toevernisse' was³⁵ en hun koeien had betoverd, zodat Marieke de melk en de boter in handen kreeg, die eigenlijk van hun koeien had moeten komen. Marieke voelde zich in haar goede naam aangetast en eiste vierhonderd gulden smartegeld. Zij riep zes getuigen op. Evert Gyskens had gezien en gehoord dat Marieke onder haar eigen koeien had gezeten en op de gewone manier had gemolken. Dirkje Janss was toen aan komen lopen en had op kwade toon gezegd: 'Woe nae hebdi dat melck ind die botter van mijnen koyen? Ghy suldt my ind mijnen hoff verlaiten off ghy sultter quaetz doetz om barnen ind ick wil u een mess in u hart doen steecken'. Dirkje was bij Willem Janss thuis gekomen en had zich er op beroemd dat zij Marieke had verweten een 'molkentoevernische' te zijn. Wolbert Wyn Ryckss bevestigde deze verklaring. Peel Claes voegde er nog aan toe dat Wolf Janss hem had verteld dat Marieke onder Jenneke Peters' koe had gezeten en dat die daarna een maand lang geen melk had gegeven, waardoor zij en haar kinderen droog brood hadden moeten eten. Jenneke en Dirkje riepen daarop Marij Bronis als getuige op. Die deelde mee dat Marieke inderdaad onder de koe van Jenneke had gezeten. Maar Marij had er geen idee van wat Marieke daar had gedaan³⁶.

Op 20 oktober van het volgende jaar dagvaardde Marieke in Barneveld vier van haar voormalige werkgevers. Zij getuigden dat Marieke bij elk van hen of bij hun ouders had gewerkt en gewoond. Zij hadden van haar nooit iets gezien of gehoord dat men van een vrome christenmaagd niet zou mogen zien of horen. Zij hadden haar graag gehouden, hoewel zij als ongetrouwde vrouw bij hen inwoonde³⁷. Twee dagen later volgde te Putten de uitspraak. Dirkje Janss en Jenneke Peters moesten zich voor het gerecht omkeren en in het openbaar bekennen dat zij hun beschuldiging 'valscheliken ind to onrecht' hadden geuit en zij moesten

³⁵ RAG, ORA Veluwe nr. 28, fo. 39ro & ^{vo}; Van Hasselt (1807) 488-490. Zoals in veel van zijn edities wijkt Van Hasselt ook hier nog wel eens behoorlijk af van de oorspronkelijke tekst.

De term '*motten*' komt bij Jochem Bos uit Nijkerk in 1550 weer voor als '*moten*'. Het is overigens een zeldzaam woord, dat waarschijnlijk zoveel betekent als 'kwaadaardig toveren'. Het is merkwaardig dat deze term nog in onze eeuw gebruikt werd door een zekere Folkert Calis, die sprak van een '*mottekijker*', Piet Z., een belezter uit Laren. Deze Folkert of 'Fok', een Larense rooms-katholieke melkventer, bedoelde met die term: 'iemand die meer weet of ziet dan een ander', in de praktijk vooral een toverdokter. In 1942 gebruikte hij deze term tegenover J. Sinninghe en in 1962 sprak hij daar weer over tegen E. Heupers; zie J.R.W. Sinninghe, 'De heks van Naarden', in: W. de Blécourt, *Volkverhalen uit Utrecht en het Gooi* (Utrecht en Antwerpen 1979) 97-99 (maar zie ook W. de Blécourt, 'De volksverhalen van J.R.W. Sinninghe', *Volkkundig Bulletin* 7 (1981) 177 noot 56); E. Heupers, *Volkverhalen uit Gooi- en Eemland en van de westelijke Veluwe I* (Amsterdam 1979) 109-113. Het zou zeer opmerkelijk zijn als dit woord, dat verder volgens mij in geen enkele bron voorkomt, vier eeuwen zou hebben overleefd.

³⁶ RAG, ORA Veluwe nr. 28, fo. 41ro.

³⁷ Idem fo. 128ro.

zich op hun mond slaan, smartegeld betalen en een boete aan de drost³⁸.

Volgens het tynsboek van Putten en Ermelo bezaten Willem Janss en Jan Janss in 1549 een klein stukje land. Voor 1560 ging dit over in handen van anderen³⁹. Deze twee waren dus waarschijnlijk broers en Willem getuigde dus tegen zijn schoonzuster Dirkje, die immers was getrouwd met Jan Janss! Het ging in deze zaak alleen om maleficium, koeien werden ziek en zuivel werd weggetoverd. Van de duivel is geen sprake, maar men wist wel dat je voor toverij op de brandstapel kon komen.

Marieke Goessens was ongetrouwd. Zij was afkomstig uit Barneveld en had daar gewerkt op vier verschillende adressen, waar zij ook had ingewoond. Waarschijnlijk was zij al wat ouder, maar nog wel in staat om te werken. Zij had geen eigen grond maar wel koeien, die zij naar ik aanneem weidde op de grond van haar werkgever. Dat deed zij dan ook in Putten en ik denk dat zij bij Dirkje Janss in dienst was. Dirkjes vee werd wel ziek, dat van Marieke niet en zoiets wekt natuurlijk verwondering.

Dirkje was niet rijk. Haar man en haar zwager bewerkten samen een klein stukje grond. Zij had dus weinig reserves en in die situatie leed zij schade en haar dienstmeid niet. Dat kan aanleiding zijn om bepaalde verdenkingen te gaan koesteren.

Jenneke Peters had helemaal geen reserves. Toen haar enige koe ziek werd leden zij en haar kinderen meteen honger. Een echtgenoot wordt nergens genoemd, daarom denk ik dat zij weduwe was. Jenneke, maar vooral Dirkje hadden een drukke roddelcampagne tegen Marieke gevoerd, maar daarmee een ander effect bereikt dan zij verwacht hadden. Iedereen, zelfs Dirkjes zwager, had tegen hen getuigd of zoals Marij Bronis een nietszeggende getuigenis afgelegd.

Dirk van den Broeck

Op 2 juli 1544 daagde Dirk van den Broeck in Epe Herman Peters voor het gerecht. Herman had hem uitgescholden en gezegd dat Dirk en niemand anders hem had betoverd. Dirk eiste een smartegeld en een verontschuldiging. Herman gaf daarop toe dat hij dat gezegd had, maar hij weigerde om het terug te nemen. Hij was namelijk kort daarvoor in zijn mening bevestigd toen Dirk hem, nadat Herman een wind had gelaten, had toegevoegd: 'Die u den dreeth weder inclopten', ofwel: 'Die scheet moeten ze bij jou weer naar binnen slaan'. Getuigenverklaringen

³⁸ Idem fo. 148ro.

³⁹ RAG, arch. rekenk. nr. 1303, fo. 90vo:

'Item Wilhelm (a) Janssn Lamberts ind Jan Janssn --- viij d'.

a) 'Ryckolt Wolterssn ind Arndt Arndsn' geschreven boven 'Wilhem Janssn'.

bevestigden het verloop van deze ruzie⁴⁰. De uitspraak is niet bewaard gebleven. Maar het is wel zeker dat Dirk in het gelijk is gesteld, want op 28 oktober 1545 wordt Herman Peters door de drost gemaand om nu toch eens een schadevergoeding aan Dirk te betalen⁴¹.

Wij hebben hier te maken met een heel ander soort mensen dan in de vorige zaak. Herman Peters was in 1526 een welgestelde boer, hij bezat vier paarden, zeven koeien en honderd schapen⁴². Ik heb niet kunnen ontdekken hoe groot het bezit van Van den Broeck was, maar hij nam in het onder Epe horende Vaassen wel een belangrijke positie in. Op 8 januari en 6 april 1541 was Dirk opgetreden als gevolmachtigde van de erven van Johan van Sonnenberch⁴³. Een van hen heette Geertruydt van den Broeck, naar ik aanneem een dochter van de oude Sonnenberch en de vrouw van Dirk. Hoewel er ook een zoon van de overledene voorhanden was, werd het proces toch gevoerd door de schoonzoon, hetgeen erop wijst dat die een goede naam had. In 1543 werd vastgelegd dat in tijden van oorlog Hendrik van de Broick uit Vaassen moest opkomen voorzien van paard, helm en kuras⁴⁴. Deze Hendrik was geen ordinaire huurling, maar juist een belangrijk, welgesteld en vrij man. Een wapenrusting en een strijdroos waren niet goedkoop!

Er was weer alleen sprake van maleficium, maar over de precieze aard daarvan werd nauwelijks gesproken. Er was geen roddelcampagne aan de beschuldiging voorafgegaan en toen deze werd uitgesproken, gebeurde dat in het openbaar en tijdens een flinke ruzie. Dat laatste is in dit geval veel belangrijker, want het gaat hier om twee mannen die binnen de Vaassense gemeenschap tamelijk aanzienlijk waren. De beeldende taal waarmee Dirk zijn tegenstander bejegende – hij vergeleek een luidruchtige wind van Herman immers met diens beschuldigingen – weerspiegelt niet alleen de omgangsvormen in die tijd, maar ook een slechte verhouding. Dirk hoefde niet bang te zijn voor de gevolgen van Hermans woorden, hij genoot de steun van de verwanten van zijn

⁴⁰ Scheltema (1828) 124, spreekt dus ten onrechte van een vonnis tégen Diederik van den Broek in 1544. Hij heeft zoals hierboven al bleek Van Hasselts werk niet al te best gelezen. Van Kruysdijk maakt dezelfde fout; zie Van Kruysdijk (1981) 53. Zij spreekt van een proces 'tegen een zekere Diederik van Broek' en beroept zich weer ten onrechte op Van Hasselt (1807) 419. Volgens haar geeft die geen nadere informatie. En inderdaad op de door haar genoemde bladzijde gebeurt dat niet, wel op blz. 486-487. Vgl. hierboven noot 30.

⁴¹ RAG, ORA Veluwe nr. 28, fo. 183vo.

⁴² RAG, arch. graven en hertogen van Gel., graven van Zut., afd. A nr. 1363, fo. 64ro: 'Herman Peters --- iijj pert twyjarig, vij koen, ij twyjarig iij c schaep vk'.

⁴³ RAG, ORA Veluwe nr. 27, fo. 139vo, 248ro.

⁴⁴ G. van Hasselt, *Geldersche oudheden* I (Arnhem 1806) 395: (Uit: Informatie over de dienstpaarden uitgevoerd in 1534): 'Hendrik van den Broick --- Panser, Hoet ind Hontskoevell.'

vrouw en kwam zelf uit een goede familie. Het is niet duidelijk of Hendrik van den Broick een broer of zijn vader was. Maar in een klein dorp als Vaassen⁴⁵ zullen alle mensen met die achternaam – een familienaam, geen patroniem – bloedverwanten geweest zijn.

Hermentgen Jacobs

Op 28 oktober 1545 daagde Hermentgen Jacobs te Epe wegens smaad Bronis Geriths, diens vrouw Heyle en Hendrikje Werners. Alle drie hadden zij haar uitgescholden en beweerd dat zij hun beesten had betoverd. Volgens Hermentgen woog geen smartegeld daar tegen op, duizend gulden was nog niet genoeg. In ieder geval moesten, vond zij, de drie aangeklaagden bewijzen dat zij met hun beschuldigingen gelijk hadden. Anders dienden zij zich drie maal om te draaien en te erkennen dat zij onrechtvaardig hadden gedacht en gesproken. Zij moesten haar ook om vergeving vragen. Hendrikje en Heyle zegden toe op de volgende zitting met hun verdediger te zullen verschijnen. Bronis werd door zijn vrouw verontschuldigd, hij lag ziek thuis met de pokken⁴⁶.

De zaak is dus in de loop van het volgende jaar zeker weer behandeld. Daar zijn geen directe aanwijzingen voor, de signaten over 1546 zijn verloren gegaan. In de rekening van drost Willem van Scherpenseel wordt de zaak wel genoemd, maar het wordt niet duidelijk of er wel een uitspraak is geweest, omdat de kwestie 'alsnoch ongefördert staet'. Deze boekhoudkundige aantekening is trouwens nogal verwarrend. Zo wordt er in beweerd dat Hermentgen het koren zou hebben doodgetoverd, terwijl het signaat spreekt over beesten. Verder wordt Herman Peters ook als een van de belagers van Hermentgen genoemd!⁴⁷ De opsteller van de rekening was, aan het handschrift te zien, een ander dan de gerichtsschrijver. De signaten werden tijdens de zitting vervaardigd en de financiële overzichten veel later. De boekhouder heeft zijn aantekeningen dus nogal slordig behandeld. Het tynsboek van Epe uit die tijd is niet bewaard gebleven en in de andere bronnen wordt geen van de betrokkenen genoemd. Dat laat alleen de oorspronkelijke aanklacht over als bron voor verdere informatie. Deze is op zich opmerkelijk genoeg. Zo valt het op dat noch van Hendrikje Werners noch van Hermentgen een echtgenoot wordt genoemd. Beide vrouwen waren wellicht ongehuwd of weduwe. Daarnaast valt het op dat geen van beide partijen getuigen opriep. Misschien hebben de beklagden dat wel tijdens de volgende zitting gedaan, maar als Hermentgen goed gezinde getuigen had gehad, dan had zij die zeker bij de eerste gelegenheid opgeroepen. Het

⁴⁵ In het hele kerspel van Epe woonden in 1526 189 gezinshoofden, zie Roessingh (1964) 128.

⁴⁶ RAG, ORA Veluwe nr. 28, fo. 182vo.

⁴⁷ RAG, arch. rekenk. nr. 6346, fo. 6vo; Van Hasselt (1807) 491.

lijkt mij daarom niet onwaarschijnlijk dat zij in haar dorp een wat geïsoleerde positie innam.

Maryke Gyskens

Op 30 oktober 1550 klaagde Maryke, de vrouw van Goessen Gyskens, te Putten Marij, de vrouw van Goessen Wolters, aan wegens smaad. Marij Wolters zou gezegd hebben dat Maryke Gyskens haar melk had betoverd. Als Wolters haar betichtingen niet aannemelijk zou kunnen maken, dan moest zij de 'scheldinge in oeren mondt cloppen as zy dat nae Recht behoert'. Twee van de door Maryke Gyskens opgeroepen getuigen verschenen niet, hetgeen hun een boete van honderd gulden kostte, de derde en niet de minste, de schout Evert van Wenckom, kwam wel. Hij bevestigde de aanklacht. Marij Wolters had een pot met room boven het vuur hangen en de room was toen hoog boven de pot uitgekomen als een grote zwarte bel. Zij had toen gezegd dat Maryke Gyskens dat gedaan had⁴⁸. De aanklacht is niet verder in behandeling genomen. Uit de rekeningen van de drost blijkt dat het Hof van Gelre heeft ingegrepen. De twee partijen waren door 'Cantzler ende Raden Behoff zynde ontslagen zynen ende gevryet'⁴⁹ en de hele zaak is dus met een sisser afgelopen.

Goessen en zeker zijn vrouw Maryke Gyskens, waren opmerkelijke lieden. Zij waren niet arm, maar beschikten samen met enkele anderen over een paar hectaren grond, waarvoor zij jaarlijks een forse som geld moesten opbrengen. Tussen 1549 en 1560 hebben zij deze grond overgenomen van Gysken Pelen, de vader van Goessen, zoals nog zal blijken⁵⁰. Gyskens leende wel eens geld en graan uit aan andere boeren en hij schrok niet terug voor een stevige aanpak als een schuld niet werd terugbetaald. Zo had hij op 27 februari 1550, kort voordat zijn vrouw voor toveres was uitgemaakt, beslag laten leggen op de boerderij van de jonge Johan Henricks. Die was hem al vijf of zes jaar een Gouden Ridder en drie schepels rogge schuldig⁵¹. Enige jaren eerder was een paard van Goessen Gyskens uitgebroken en had voor twee snaphanen, ofwel

⁴⁸ RAG, ORA Veluwe nr. 29, fo. 107vo; Van Hasselt (1807) 491-493.

⁴⁹ RAG, arch. rekenk. nr. 6349, fo. 8°.

⁵⁰ RAG, arch. rekenk. nr. 1303, fo. 84vo:
'Item Gysken Pelen (a) ind Wolter Munter
van iij morgen - - - ij sc. viij d.
Dieselve alleer Germen Gysen - - - viij d.
Dieselve ind Geyse Kullen ut nefen
van i mergen ij hont - - - x d. i myt.
Simull ij gulden ridders i myt
Den buertijns van beijsten xij gulden.'
a) 'Goessen Gysken nu fxx' geschreven boven 'Gysken Pelen'.

⁵¹ RAG, ORA Veluwe nr. 29, fo. 33vo.

tien of twaalf stuivers, schade aangericht op de akkers van de buren. Zoals dat gebruikelijk was hadden die het paard vastgehouden. Toen Goessen het genoemde bedrag door de knecht van de schout had laten brengen, hadden zij geweigerd het aan te nemen met de woorden dat zij maling hadden aan heer of drost. Daarop vroeg Goessen of hij een rok als onderpand mocht geven – hij had zijn paard natuurlijk nodig. De vier buren namen daarop wel het kledingstuk maar niet het geld aan en zij zeiden tegen de schout, die de rok kwam brengen, dat hij zich wat hen betrof druk mocht gaan maken om wat er in het bos gebeurde. Zij wisten heel goed wat zij te doen of te laten hadden. Zij gingen naar een plaatselijk café, verteerden voor vijf gulden aan bier en betaalden met hun pand. Daarop kwam Maryke Gyskens in het geweer. Zij haalde het paard weg en bood een gulden om de rok los te kopen. Dat had de kastelein natuurlijk niet aanvaard en kort daarna had hij de kleding verkocht. Het proces sleepte een paar jaar. Niemand was bereid om voor het echtpaar Gyskens te getuigen, behalve de voorganger van schout Van Wenckom. Toen greep de drost zelf in, een heel ongebruikelijke stap, want hij daagde persoonlijk alle betrokkenen. Toen pas wilden de getuigen praten en konden de buren veroordeeld worden tot een schadevergoeding⁵². Over Marij en Goessen Wolters heb ik verder geen aanwijzingen gevonden.

De familie van Goessen Gyskens woonde dus al lang in Putten. Hij nam pas na 1549 de boerderij over van zijn vader en hij noch zijn vrouw zullen op het moment van de toverijzaak dus erg oud geweest zijn. Goessen was in goede doen, hij beschikte over behoorlijk wat land en kon zelfs wat missen om aan dorpsgenoten uit te lenen. Zijn vrouw en hij waren niet erg gezien. Toen zijn paard wat schade had aangericht weigerden zijn buren om dat probleem op de gewone manier op te lossen. En toen het echtpaar in een rechtszaak betrokken raakte wilde geen van hun dorpsgenoten voor hen getuigen, zij riskeerden liever een boete. Alleen de twee schouten wilden voor hen in het krijt treden. Zelfs de drost was bereid om zijn volle gewicht voor hen in de schaal te leggen. Goessen en Maryke Gyskens waren dus tamelijk rijke boeren die de kansen om er beter van te worden met beide handen aangrepen. Zij zorgden er wel voor om binnen het dorp niet al te geïsoleerd te raken. Tussen hen en hun naaste buren werd weliswaar geen liefde verspild maar hun contacten met schout en drost waren uitstekend. De positie van Maryke was opvallend. In de kwestie van het weggelopen paard trad Goessen nooit zelf op. Hij stuurde de schout of diens knecht naar de onderhandelingen met de buren. Toen dat geen resultaat opleverde ging zijn vrouw er op af, hij niet.

⁵² De zaak kwam voor op 31 maart en 1 december 1541 en 26 juni 1544. RAG, ORA Veluwe nr. 27, fo. 208vo, 209ro; 315vo, 316ro; Idem nr. 28, fo. 38ro & ^{vo}.

Op 29 januari 1550 nam de schout van Nijkerk een jonge inwoner van die plaats gevangen en deed hem de voetkluisters aan. Jochum Bos was toen 22 jaar. Hij was enkele weken daarvoor teruggekomen in zijn geboortedorp en hij was er in geslaagd om in die korte tijd met bijna het hele dorp ruzie te krijgen. Om een eind te maken aan de vechtpartijen was hij aangehouden.

Op 2 februari deed Jochum een beroep op het Hof van Gelre. Hij beweerde dat hij minstens vijf mensen had genezen en hij had van een aantal vrouwen kunnen vaststellen 'dat se toveren konden ende moten'⁵⁴. Jochum werd daarop naar Arnhem overgebracht en met hem kwamen ook vier vrouwen die hij van toverij had beschuldigd: Cornelia Ellers of Heynricks, haar moeder Diel Ellerts, Dirrick Jans of Wonnen, alle drie uit Nijkerk, en Mette Gysberts of Snapperts uit Putten. Een vijfde vrouw, Aelke Vossen, was gevlucht. Op 5 februari begon het Hof met de verhoren. In de loop ervan bleek dat Jochum in Nijkerk was geboren en daar een armoedige jeugd had gehad. Verschillende van de door hem beschuldigde vrouwen vertelden dat zij hem om Gods wil wel eens een stuk brood hadden gegeven. Zijn moeder was in het dorp blijven wonen, maar hij was zelf gaan zwerven. Zo had hij van 1544 tot 1546 aan de school van Zwolle⁵⁵ wat Latijn en Grieks geleerd. Hij had toen ingewoond bij de medicus doctor Poortfliet en in diens bibliotheek had hij nogal wat boeken over magie gevonden. Daar was hij ook bevriend geraakt met de Fries Wibrand van Bolsward. Die had hij samen met twee Nijkerkse vrienden opgezocht in Friesland. Wibrand had hem toen voorgedaan hoe je een toveres in een emmer water kon laten verschijnen en dat je haar dan zelfs een oog uit kon steken.

Jochum had hem de kunst goed afgekeken. Vlak voor kerstmis 1549

⁵³ Het gehele dossier is bewaard gebleven. Het bevat de uitgebreide correspondentie die over deze zaak is gevoerd tussen Jochum Bos zelf, de schout van Nijkerk, de drost en de stadhouder, evenals de verslagen van de vele verhoren die zijn afgenomen, het toverboek van Bos alsmede twee afschriften daarvan. Dit materiaal bevat zoveel gegevens dat ik die niet allemaal in het bestek van dit artikel kan verwerken. Ik zal er binnenkort een aparte publicatie aan wijden.

⁵⁴ Zie hierboven noot 35.

⁵⁵ De school van Zwolle had in de Noordelijke Nederlanden een goede naam en telde in 1500 al 2000 leerlingen; zie E.H. Waterbolk, 'Aspects of Frisian contribution to the culture of the Low Countries in the early modern period', in J.S. Bromley en E.H. Kossmann red., *Britain and the Netherlands IV* (Den Haag 1971) 119. Bos heeft dus alleen de eerste twee leerjaren doorlopen. Die werden voornamelijk gebruikt om allerlei Latijnse klassieken uit het hoofd te leren; of deze werden begrepen, was van ondergeschikt belang. Pas in de hogere klassen werd inzicht verwacht als voorbereiding op de universiteit. Er is hier sprake van een medicus Poortfliet, bij wie Bos zou hebben ingewoond. Van 1538 tot 1540 was er een zekere Johan Poortvlieth, medicus, werkzaam als rector van de Latijnse School. Ik acht het aannemelijk dat dit dezelfde persoon was. Overigens werd er op 28 augustus 1501 ook al een Johan Poertvleit, medicus, aangesteld als rector. Het is niet duidelijk of er enige verwantschap tussen deze twee bestond; J. Frederiks, *Ontstaan en ontwikkeling van het Zwolse schoolleven tot omstreeks 1700* (Zwolle 1960) 86, 142, 118.

ging hij terug naar Nijkerk. Hij nam een helper aan, een zekere Pieter van Brenen, en opende een praktijk als toverdokter à twee daalders per consult. In Nijkerk zelf tikte hij nog een handig hulpmiddel op de kop. Hij kreeg van een begijn bij het plaatselijke klooster een bundeltje met wat Latijnse teksten, voornamelijk psalmen, waar hij nog wat bezweringen in het Nederlands bijschreef, zoals hijzelf althans beweerde⁵⁶. De klanten kwamen al snel. Er waren nogal wat inwoners van Nijkerk die de problemen die zij hadden aan toverij weten. Jochum vroeg hen naar namen van verdachten. Als hij de kring van mogelijke verdachten tot drie à vier namen had beperkt, nam hij wat was van een gewijde paaskaars. Hij maakte daar kruisjes van en schreef in elk kruisje de naam van de verdachte. Deze kruisjes gooide hij vervolgens in een emmer water waarna hij uit zijn boek begon te lezen totdat het gezicht van de toveres in het water verscheen. Hij beval haar dan om de betovering terug te nemen en noemde haar met naam en toenaam. Dat laatste was niet erg verstandig, want hij veranderde daarmee vage verdenkingen in concrete, bewezen beschuldigingen.

De vrouwen die hij zo aanwees waren niet van zins dat zomaar te laten passeren. De daarop volgende relletjes waren aanleiding voor de schout om Bos vast te nemen, hetgeen een einde maakte aan zijn carrière die net een maand had geduurd. Het Hof wilde wel eens precies weten waar Jochum de vrouwen van had beschuldigd en begon een reeks van ondervragingen. Jochum zei dat de 23-jarige Cornelia Ellers, kortweg Neele genoemd, de dochter van Goossen Heynricxz, Geertgen Goossens, had betoverd. Dit meisje van vijftien jaar was als gevolg daarvan stom. Maar Jochum had haar bij haar thuis, terwijl in de kerk de hoogmis bezig was, belezen waarop zij weer was gaan praten. Hij had toen ook Neele in een emmer water laten verschijnen. Volgens hem was toen Neele persoonlijk binnengekomen en had hem zo'n mep gegeven dat hij van zijn krukje tegen een tobbe aan was gevallen. Dat had zij alleen maar gekund omdat hij die dag geen mis had gehoord of wijwater had ontvangen.

Aelke Vossen had onder Jochums dwang in het klooster van Nijkerk een door haar betoverd brouwsel bier gezegend en dat had zich toen hersteld. Zij was overigens op 4 februari weggelopen, zoals zij beticht van toverij eerder was verdreven uit 'Wijck van Utrecht', dus uit Wijk bij Duurstede, en uit Amersfoort. Dirrick Jans alias Dirrick Wonnen was 47 jaar oud en afkomstig uit Nijkerk. Zij was dus een naamgenote van de Dirkje Jans die in 1544 in Putten Marieke Goessens voor toveres had uitgescholden. Deze Dirkje woonde in Nulde, halverwege Putten en Nijkerk. Hoewel het verleidelijk is in beiden dezelfde persoon te zien, geloof ik toch niet dat wij hier met één en dezelfde vrouw te doen heb-

⁵⁶ Een kritische uitgave van deze tekst als bijlage bij dit artikel.

ben. Het zou wel frappant zijn als degene die in 1544 een beschuldiging uitsprak zelf zes jaar later zou worden verdacht. Maar in 1549 leefde Jan Janss nog en bewerkte hij nog samen met zijn broer een stukje grond. Dirrick Wonnen was echter, zover ik weet, ongetrouwd en dood-arm, zij noemde zichzelf 'een Schaemel mensch'. Zij zwierf samen met Aelke Vossen rond over de Veluwe en rond kerstmis 1548 had zij nog geprobeerd om aren te lezen op het land van een boer in Nijkerk. Toen diens stiefdochter haar wegjoeg zou zij volgens Jochum hebben bedreigd dat zij haar 'zulcx wel loonen wolde'. Kort daarna gaven de koeien op die boerderij geen melk meer en was er een paard gestorven. Jochum had onlangs de beesten genezen onder andere met wijwater. Dirkje Janss en Dirrick Jans moeten dus wel twee verschillende vrouwen zijn. Dirrick was er ook van beschuldigd dat zij in Nijkerk een klein kind had betoverd. Zij was bij de moeder op kraamvisite gegaan en had om de navelstreng gevraagd. Samen met de zeven die zij er al had kon zij die gebruiken om haar 'konsten' mee te doen. Het kind was toen ziek geworden en pas kort geleden genezen door de pastoor van Aanstoot, tegenwoordig Otterlo. Diel Ellerts, de moeder van Neele, was 54 jaar oud. Twee weken voor kerstmis in 1549 zou zij Reynier Heynricxzn hebben betoverd. Mette Snapperts, een 38-jarige vrouw uit Putten had daar, nog steeds volgens Jochum, in dezelfde tijd Lubbert Aertszn betoverd. De schout van Putten had daarop aan acht vrouwen bevolen om Lubbert te zegenen en pas toen Mette als laatste hem alle goeds toewenste was de betovering geweken.

Tijdens hun verhoor ontkenden de vier vrouwen natuurlijk al het ten laste gelegde. Zij waren geen toveressen maar heel vrome vrouwen. De pastoor kon dat getuigen want zij gingen elk jaar wel twee maal, met Pasen en midwinter, te biecht en te communie. Zij wilden wel na enig aandringen erkennen dat zij soms gemerkt hadden dat men hen voor toveressen hield. Zo gaven Neele en Diel toe dat Gotte de vrouw van Reynier Heynricxzn, die Diel onlangs zou hebben betoverd, had beweerd dat die haar beesten ziek had gemaakt. Maar het was toen bij roddel gebleven. De reden waarom Neele was beschuldigd was volgens hen de ruzie met Geertgens vader, die tevergeefs had geprobeerd om hen de hoeve die zij gepacht hadden te ontnemen. Dirrick Wonnen gaf toe dat zij op kraamvisite was geweest. Zij had toen echter niet om de navelstreng gevraagd, die was haar opgedrongen en zij had hem onmiddellijk in het vuur gegooid. Zij erkende ook dat zij vroeger was weggejaagd toen zij aren had gelezen, maar zij had toen geen bedreiging geuit. Tenslotte vertelde Mette Snapperts dat zij inderdaad drie jaar tevoren, dus niet anderhalve maand geleden zoals Jochum had beweerd, met zeven andere vrouwen Lubbert Aertszn had gezegend. Maar zij was toen niet de laatste geweest en Lubbert was er niet door genezen. Voorts vertelde zij dat Jochum 'boeleerde' met een zekere Anne, alias de 'Crab-

be van Herderwyck', die vroeger een doodslag had begaan. Deze Anne was de stiefmoeder van Mettes echtgenoot. Zij had vier jaar daarvoor veertien Gulden Rijders van Mette geleend en daar maar een gulden van terugbetaald. Daar was natuurlijk ruzie uit voortgekomen en toen had Anne haar minnaar Jochum ertoe overgehaald om Mette van toverij te beschuldigen.

Op grond van deze tegenstrijdige verklaringen kon het Hof niet tot een beslissing komen en daarom stuurde het een onderzoekscommissie naar Nijkerk en Putten. Terwijl deze commissie bezig was, kwam Jochum tot de conclusie dat hij er hopeloos voorstond. Hij was in zijn cel een paar keer door Johannes Wier bezocht. Deze arts die later zo bekend zou worden door zijn geschriften tegen het geloof in de macht van heksen, had hem kritisch ondervraagd. Hij had hem ook ervoor gewaarschuwd dat als hij niet mee zou werken het Hof hem wel eens ter dood zou kunnen laten brengen⁵⁷. Wier vertelt dat Jochum bijna een maand bleef volharden totdat hij 'peinlich für genommen wordt'. Hij werd dus gefolterd en toen gaf hij pas toe dat hij alles had gelogen en dat hij geen bijzondere gaven bezat. Het uiteindelijke resultaat was dat Jochum Bos op 10 maart 1550 uit Gelre en Zutphen werd verbannen⁵⁸. Toen pas werden de vier vrouwen die ook gevangen waren gezet vrijgelaten. Zij hadden 36 dagen in hechtenis gezeten⁵⁹.

Van de vijf door Bos betichte vrouwen weten wij vrij goed hoe zij er sociaal-economisch voorstonden. Moeder en dochter Ellers kwamen uit een gevestigde Nijkerkse boerenfamilie en vielen noch door rijkdom noch door armoede op. Mette Snapperts was in goeden doen; zij kon het zich veroorloven een aanzienlijk bedrag uit te lenen. Dirrick Wonnen was een doodarme vrouw die meestal in Nijkerk verbleef maar ook

⁵⁷ Zijn hoofdwerk, *De praestigiis daemonum*, is in het Latijn geschreven. Wier heeft al snel zelf een Duitse vertaling verzorgd. In de Latijnse versie richt hij zich tot een geleerd publiek en gaat hij uitvoerig in op klassieke auteurs, kerkvaders en contemporaine schrijvers. In de vertaling richt hij zich tot een breder publiek en legt hij meer nadruk op voorbeelden uit zijn eigen ervaring. In beide versies noemt hij deze zaak, overigens dateert hij die verkeerd in 1548, maar in de Duitse uitgave noemt hij ook de naam Joachim en geeft hij ook in andere opzichten meer informatie. Deze stemt over het algemeen goed overeen met wat uit het dossier blijkt; J. Wier, *Opera Omnia* (Amsterdam 1660) 285; J. Weyer, *De praestigiis daemonum. Von Zauberer, woher sie iren ursprung hat* (s.l. 1567) fo. 90vo-91ro.

⁵⁸ RAG, Hof nr. 4503, fo. 10ro. Bos heeft zich er waarschijnlijk door deze veroordeling niet van laten weerhouden om zijn praktijken voort te zetten. Het Hof van Gelre veronderstelde in ieder geval dat hij in 1557 nog actief was. Een waarzegger had toen in Zaltbommel zijn diensten aangeboden om Jacoba Gerrits uit Rossum, die op beschuldiging van toverij terecht stond, met behulp van een drankje tot bekennen te brengen. Deze waarzegger was volgens zijn eigen zeggen in Amsterdam en Nijmegen met succes aan het werk geweest. Het Hof vroeg of deze persoon wellicht Jacob Judoci de Rosa of Jochum Bos was. De werkelijke indentiteit wordt overigens niet duidelijk. (J.S. van Veen, 'Een bladzijde uit de geschiedenis der criminele rechtspleging in de zestiende eeuw', *Geldersche volksalmanak* 63 (1897) 100-102).

⁵⁹ Van Hasselt (1807) 493, geeft de afrekening van cipier Pieter Worms voor de detentie van Dirrick Wonnen à 3 pond 12 schellingen.

vaak rondzwierf over de Veluwe, levend van wat zij hier en daar bij elkaar kon scharrelen. De laatste jaren had zij dat gedaan in gezelschap van Aelke Vossen, die waar zij maar ging werd achtervolgd door haar kwade faam. Ik weet niet hoe Aelke er in Wijk bij Duurstede en Amersfoort aan toe was geweest, maar in Nijkerk was zij een volstrekt marginale figuur. De mensen keken diep op haar neer, maar waren toch ook een beetje bang voor haar.

De wederwaardigheden van Mette Snapperts geven ons nog een belangrijke informatie. Op een gegeven moment had de schout van Putten aan acht vrouwen gelast om een zieke man te zegenen. Ik denk dat hij alle vrouwen die op dat ogenblik van toverij werden verdacht had opgetrommeld. In Putten woonden toen 252 gezinshoofden, misschien iets meer⁶⁰. Het aantal volwassen vrouwen zal niet veel groter zijn geweest. Van hen hadden er dus minstens acht de naam dat zij konden toveren. Ik weet niet of Marieke Goessens en Marij Gyskens ook waren opgeroepen, als dat niet het geval was, dan waren er zelfs tien mogelijke toversen. Uit het verhoor van Geertgen Goossen Heynricxzn, die door Neele zou zijn betoverd, blijkt hoe men kon tobben met zo'n toestand. Zij vertelde dat haar vader eerst met haar urine naar iemand in Amersfoort was geweest, die een drankje had voorgeschreven. Vervolgens was zij mee gegaan naar een priester in Utrecht die haar had belezen en ook een drankje had gegeven. Beide keren was zij opgeknapt, maar wanneer zij thuis Neele weer zag, begon haar situatie ogenblikkelijk te verslechteren. Vervolgens had Jochum haar belezen, waarbij Geertgen trouwens anders dan deze helemaal geen Neele had gezien. Wel was de toverdokter plotseling tegen een kruik water aangevallen die hij over zich heen kreeg waardoor hij druipnat was geworden. Wier deelt nog mee dat hij haar uiteindelijk onder behandeling heeft genomen en dat hij kon aantonen dat zij niet was betoverd. Zijn diagnose luidde dat de duivel zowel het meisje als andere mensen een rad voor ogen had gedraaid⁶¹.

De inhoud van de beschuldigingen die in de steden op de Veluwe of elders in Gelre werden geuit, vertoonde soms grote overeenkomst met de aard van de verdenkingen op het Veluwse platteland. Zo beschuldigde op 29 november 1547 in Culemborg Bart, de echtgenote van Jan Henricxz, Aertken, de vrouw van Aert die Keyzer ervan dat zij haar telkens weer ziek toverde. Want hoewel zij op advies van de pastoor alle banden met Aertken had verbroken, bleef zij last houden van toverij⁶². Tussen 1551 en 1556 werd Merri van Kerpen er in Zutphen van beschul-

⁶⁰ Roessingh (1964) 136.

⁶¹ Wier (1660) 286-288; (1567) fo. 91ro-92ro.

⁶² Th.J.G. van E[verdingen], 'Tooverij', *Bijdragen en mededelingen Gelre* 8 (1905) 317-318.

digd een paard te hebben doodgetoverd⁶³. In de Veluwse steden gebeurden vergelijkbare dingen. Zo beklagde zich in Arnhem tussen 1570 en 1580 Geert Vosch, omdat zij door Cornelis Kanis en zijn vrouw Griet onder bedreiging van een mes was gedwongen om hun kind te zegenen. Zij zou het hebben betoverd door handoplegging en met behulp van 'nagelbloemen'⁶⁴.

Maar de processen konden ook een heel ander karakter hebben. In 1555 en 1557 werden in Nijmegen en in 1557 in Bommel doodvonnissen voltrokken⁶⁵. Op 13 juli 1594 werd Marrij Kleynpenninck in Driel na foltering veroordeeld tot wurging aan de paal en verbranding⁶⁶. Dat zijn dan nog slechts een paar van de processen die elders in Gelre werden gevoerd⁶⁷. In de steden op de Veluwe werden ook enkele doodvonnissen geveeld. In Harderwijk was op 3 juli 1594 Naele Aelts aan een staak gewurgd en verbrand. Zij was zeventig jaar daarvoor in Wageningen geboren, maar zij woonde in ieder geval al in 1569 in Harderwijk. In dat jaar had deze arme weduwe kennis gekregen aan haar eerste duivelse minnaar, die 'seer kout was' tijdens de gemeenschap. Hij gaf haar een duivelsmerk tussen de schouderbladen. Rond 1583 had zij nog een satanische 'boell' genomen die haar een teken op de stuit had gegeven. Deze twee helse demonen waren voorzien van de prozaïsche namen Henrick en Harman. Beiden hadden haar af en toe een kleinigheid gegeven, de een varkensvlees, de ander soms een halve gulden. Sindsdien had zij een groot aantal maleficia gepleegd. Zo had zij Jan Brants betoverd. Want die wilde haar de twaalf gulden die zij van haar tante had geërfd en aan hem geleend, niet terugbetalen. Daarna bedreef zij nog veel andere wandaden totdat zij op 11 februari 1594 door Joost Toenis werd aangeklaagd.

Het Hof heeft zich niet met het proces zelf bemoeid; de stad Harderwijk bezat per slot de hoge rechtspraak en mocht dus doodvonnissen vellen en uitvoeren. Het informeerde wel op 7 november 1594 of Joost Toenis, wiens vrouw in de kraam zou zijn betoverd, naar de pastoor van Apeldoorn was gegaan om raad te vragen en wat hij toen te horen had gekregen. Helaas kon het gemeentebestuur geen antwoord geven. Joost was naar Naarden gevlucht. Maar als hij terugkwam dan zou hij wor-

⁶³ Frijhoff (1984) 397.

⁶⁴ Van Hasselt (1804) 208-211.

⁶⁵ Molhuijsen (1859) 199.

⁶⁶ I.A. Nijhoff, 'De ambtman, rigter en dijkgraaf van Overbetuwe', *Bijdragen voor vaderlandse geschiedenis en oudheidkunde* 5 (1847) 199.

⁶⁷ De studiegroep 'Hekserij en toverij in Nederland' beschikt over een lijst van o.m. de Gelderse processen. Overigens heb ik niet de indruk dat alle bronnen al volledig zijn doorgewerkt; nieuwe vondsten zijn dan ook zeker nog mogelijk.

den ondervraagd⁶⁸. Op 7 augustus 1595 veroordeelde het Hof Johan Martenssen van Steenhuijsen, alias Hans Poeck of Hans van Galen tot wurging en verbranding. Bij mijn weten is dit het enige doodvonnis dat het Hof van Gelre uit zichzelf voor toverij heeft uitgesproken⁶⁹. Maar de verdachte had dan ook niet alleen bekend dat hij een weerwolf was en op instigatie van de duivel had getoverd, maar ook dat hij brand had gesticht in het huis van zijn dochter.

De schepenen van Arnhem hadden in 1596 aan tovenaars en duivelvereerders de doodstraf beloofd⁷⁰ en in 1601 werd dan ook Anne Sturms opgepakt. Maar toen foltering en geen snelle bekentenis opleverden werd zij losgelaten. Op 3 maart werd zij verbannen uit stad en schependom als 'benaempt en befaemt van toverie'. Tijdens haar vertrek werd zij door de bevolking nog bekogeld met straatvuil en sneeuwballen⁷¹.

Rond 1595 werd net over de Veluwe grens met Utrecht in Amersfoort een aantal mensen veroordeeld tot de brandstapel wegens toverij, weerwolverij en diabolisme. In de dorpen op de Veluwe zal men zeker hebben gehoord van die opzienbarende gebeurtenissen in het Sticht, in Harderwijk en Arnhem en nog verder weg. Maar er is geen enkele aanklacht wegens maleficium of diabolisme geuit die door het gerecht ontvankelijk werd verklaard. Hieronder zal ik proberen om voor deze situatie een verklaring te geven.

... en onttoverd

Tegen waarzeggers en duivelbanners werd wèl opgetreden. Maar de aanklachten tegen hen kwamen niet zozeer uit het gewone volk als wel uit de elite voort. Rond 1600 werkten wereldlijke en kerkelijke overheid samen om aan de praktijken van de collega's van Jochum Bos een einde te maken. Vóór de reformatie was het aan leken al verboden om zich professioneel met contra-magie bezig te houden; priesters hadden die bevoegdheid wel. Hierboven werd al melding gemaakt van katholieke geestelijken in Otterlo, Apeldoorn, Utrecht en Borculo die betoverden belazen en ook wel eens een drankje gaven. Nadat de hervorming de overhand had gekregen werd dat zoveel mogelijk tegengegaan.

Zoals al gezegd informeerde het Hof in 1594 naar de praktijken van de pastoor van Apeldoorn. Op 24 mei 1597 droeg de Gelderse synode in Nijmegen aan de kerk van Arnhem op om de pastoor van Heteren,

⁶⁸ J. Schrassert, *Practicae observationes* (Harderwijk 1736) 674-678. Uitgave van dezelfde stukken plus enige toevoegingen: J.S. van Veen, 'Bekentenissen eener heks', *Driemaandelijke bladen* 13 (1913) 33-39.

⁶⁹ RAG, Hof nr. 4505, fo. 158vo-160ro; G. van Hasselt, *Chronijk van Arnhem* (1798) 242-244.

⁷⁰ Schrassert (1736) 675; P. Nijhoff, *Inventaris van het oud archief der gemeente Arnhem* (Arnhem 1864) 408.

⁷¹ P. Nijhoff (1864) 413-414.

aan de Rijn ten zuiden van de Veluwe, alsook de duivelbanner Nicolaas Valcke in de gaten te houden⁷². Die twee werden dus op één lijn gesteld. In juli 1599 was de synode bijeen in Harderwijk. Op de agenda stond onder andere het probleem dat men had met de koster van Voorthuizen, die ervan overtuigd was dat hij raad kon geven tegen de toverij. De vergadering besloot, hem aan te geven bij het Hof van Gelre en hem zijn broodwinning te ontnemen. Op 9 augustus verscheen Aelt Claessen inderdaad voor het Hof. Hij gaf toe zich met 'Toeverkonst' bezig te houden, maar hij had maar eenmaal een 'waetertgen', een drankje dus, gegeven en verder niets gedaan. Hij moest daarom een borg storten van honderd gulden bij de drost, die hij zou verspelen als hij weer werd betrapt. In ieder geval moest hij een maand op water en brood in de gevangenis. Hij kon zijn ambt als koster houden als zijn predikant en zijn buren een goede referentie wilden geven over 'syn Gotsalich leven'. Borg en betrekking is Aelt waarschijnlijk kwijt geraakt, want tijdens de synode van Arnhem gehouden tussen 10 en 13 juli 1600 werd vastgesteld dat hij toch weer was teruggevallen. Men verlangde dat hij zou worden afgezet⁷³.

Het Hof won ook op eigen initiatief informatie in. Zo droeg het op 9 februari 1600 aan de drost op de Veluwe op, gegevens te verzamelen over de tovenaars die in het veen woonden en die raad gaf 'vur die toeverye'. Er leefde dus een waarzegger ergens op de Veluwe, maar wij horen verder niets meer over hem. Hij zal wel voorzichter geweest zijn dan Jochum Bos. Op dezelfde dag schreef het Hof ook aan de kerkeraden van Tiel en Ingen om zich te informeren over de toverij in hun gemeente⁷⁴. Ook individuele predikanten deden hun best. De Arnhemse dominee Johannes Fontanus gaf bijvoorbeeld ijverig zijn medeburgers aan. Zo besloot het gemeentebestuur van Arnhem op 7 mei 1596 op zijn aanbrengen een vrouw de stad uit te laten geselen. Zij had bekend dat zij een duivelbanning over enkele gestorven personen had uitgevoerd. De straf werd echter vooralsnog niet uitgevoerd omdat het Hof de zaak aan zich trok⁷⁵. Met zijn collega Scrammius verzocht Fontanus in 1610, een

⁷² J. Reitsma en S.D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden IV* (Groningen 1895) 63.

⁷³ Reitsma en Van Veen (1895) 78, 89; RAG, Hof nr. 19, fo. 105ro; Van Hasselt (1807) 498. Tijdens de synode in 1600 werd ook gesproken over de voormalige priester Arnoldus Stelandt. Op 24 mei 1597 had die verzocht predikant te mogen worden. Men had dat toegestaan, maar wilde nog wel informatie inwinnen bij de Hollandse synode. Toen bleek dat hij zich met toverij bezig hield en daarom al uit Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland was verbannen, besloot de synode in 1600 aan het Hof te vragen hem uit zijn ambt van predikant te IJzendoorn in de Betuwe te onzetten. Tegen Hermannus Henrici alias Hermannus Arnoldi, die zelfs nooit officieel was beroepen en die ook aan uitbanning deed, besloot men dezelfde maatregel te treffen; zie Reitsma en Van Veen (1895) 64, 67, 89-90.

⁷⁴ RAG, Hof nr. 20, fo. 4vo-5ro. Van Hasselt (1807) 498, geeft het verkeerde jaartal 1610.

⁷⁵ P. Nijhoff (1864) 408.

duivelbanner uit Otterlo op te roepen. Het Hof dagvaardde hem inderdaad met zijn boeken⁷⁶.

De kerkelijke organisatie functioneerde dus als een inlichtingendienst voor de wereldlijke overheid. De kerk was daarbij natuurlijk meer dan een willoos werktuig. Zij had haar eigen doelstellingen en een daarvan was het zuiveren van de wereld van wat zij zag als bijgeloof en resten van het katholicisme. Om dat te bereiken had zij de rechterlijke en bestuurlijke macht nodig. Rechters en regenten waren niet altijd zonder meer bereid om op een klacht van kerkelijke instanties in te gaan. Zo lukte het in 1600 nog wel om in Zutphen Arent Schimmelpenninck, die een spook had verdreven, verbannen te krijgen. Maar tien jaar later was hij al weer terug en ondanks klachten vanuit kerkelijke hoek had hij daarna geen problemen meer⁷⁷.

In 1614 bevond zich in de omgeving van Terwolde en Welsen een vrouw, die wegens duivelskunsten en andere 'bose feiten' in Deventer was gebrandmerkt en daarna uit de stad was verbannen. Zij hield zich bezig met het zegenen van mensen en vee. Die zegen gaf zij alleen als haar klanten het 'ware geloof' afzwoeren ten overstaan van een katholieke priester. In 1616 was in Nijbroek een 'Duyvels wycheler' actief. In beide gevallen verzocht men van kerkelijke zijde aan het Hof om op te treden, in beide gevallen zeer waarschijnlijk zonder resultaat⁷⁸.

Ik heb de indruk dat rond 1610 de bereidheid van de sterke arm om waarzeggers en wichelaars om hun werk zelf te vervolgen snel kleiner werd. Zolang als er maar geen verstoring van de openbare orde uit voortkwam, werd er weinig meer tegen hen gedaan. Zo werd in 1620 weliswaar Anna Hermans verbannen uit Gelre en Zutphen, maar zij was dan ook duidelijk over de schreef gegaan⁷⁹. Zij was in de loop van 1618 gaan wonen in Oenen bij Apeldoorn en had zich daar snel een reputatie verworven als 'een persooene, die met wicken ende waerseeggen omgaet'. In december 1619 werd zij geconsulteerd door Peterken Roloffs, wier man Gerrit Tymans ziek lag. Anna maakte toen de grote fout om in bijzijn van een getuige Peterken voor de voeten te werpen dat zij het hield met haar zwager Jacob Tymans. Volgens Anna stond dat in haar toverboek. Maar toen Peterken wilde weten wie dat verhaal had rondverteld, was Anna wel zo voorzichtig om dat nergens in haar boek te kunnen lezen. Peterken nam het echter niet en diende een aanklacht in. Uiteindelijk bleek dat Jacob Tymans op aandringen van Peterken zijn vrien-

⁷⁶ Van Hasselt (1807) 502.

⁷⁷ Frijhoff (1984) 393.

⁷⁸ J. Vredenberg, *Uit de historie van de kerspelen Terwolde en Nijbroek* (Deventer z.j.) 56.

⁷⁹ RAG, Hof nr. 4541, 1620 nr. 3; Van Hasselt (1807) 503-505; W.J.A. van 't Einde, 'Consult van Anna de wichster', *Mededelingenblad ampt Epe* 15 (okt. 1968) 7-11.

din en dochter van Anna de bons had gegeven. Anna had daarvoor haar gram willen halen. Zij werd tenslotte op 24 april verbannen en haar boek werd verbrand. Anna moest dus vertrekken maar haar leerling Lange Steven Gerritsz kon nog bijna acht jaar haar praktijk voortzetten. Hij beweerde dat hij tovenaars kon herkennen en zieken kon genezen. Dat deed hij met behulp van kruiden, briefjes die hij de mensen om de hals hing en een toverboek, hoewel hij nauwelijks kon lezen. Zijn leermeesteres Anna kon dat overigens helemaal niet! Steven kon ongestoord werken tot hij Claar Bos en later in Arnhem Willem Vos van toverij beschuldigde. Die wilden hun naam zuiveren en dat resulteerde in de gewone straf voor waarzeggers. Op 20 december 1627 werd Steven verbannen⁸⁰.

Hetzelfde gebeurde met de duivelbanner die in 1627 te Arnhem enige te goeder naam en faam bekend staande burgers van toverij had beticht. Op last van het gemeentebestuur werd hij uit zijn logement gehaald. Zijn boeken en geschriften werden hem afgenomen en hijzelf werd verbannen⁸¹. Deze straf werd pas opgelegd als een waarzegger te ver ging. Als hij concrete beschuldigingen ging uiten of op een andere manier een gevaar voor de openbare orde betekende dan moest hij verdwijnen. Als hij zich beperkte, dan had hij niet zoveel te duchten. Haske Lucassen bijvoorbeeld, die zwerende wonden zegende, werd in 1625 slechts bedreigd met verbanning. Deze inwoner van Rheden moest zich onthouden van 'segeningen daermede hij segt te genesen de lopende vaer en van woorden die hij daertoe gebruyckt' want het was 'smakende na toverye ende tegens 't uydruckelyke gebot Godes'⁸². Hierna had de wereldlijke overheid op de Veluwe nog maar weinig belangstelling voor waarzeggers, duivelbanners en bezweerders. In 1741 is er nog een proces voor het Hof gevoerd wegens geestkijkerij en bezwering⁸³, maar verder zijn er voorzover ik weet geen rechtszaken meer geweest.

Besluit

Dat maleficium al lang niet meer voor het gerecht kwam, wil natuurlijk niet zeggen dat er ook niemand meer van kwaadaardige toverij werd

⁸⁰ RAG, Hof nr. 4544, 1627 nr. 8.

⁸¹ Van Hasselt (1807) 502-503.

⁸² J.S. v[an] V[een], 'Genezing door middel van zegening verboden', *Bijdragen en mededelingen Gelre* 28 (1925) 112.

⁸³ RAG, Hof nr. 4602, 1741 nr. 2; Frijhoff (1984) 400. Dat er geen gerechtelijke vervolgingen tegen toverdokters meer werden ingesteld betekent natuurlijk niet dat er ook geen professionele contra-magiërs meer waren. Zo had aan het eind van de vorige eeuw in Bennekom een zekere Hent Sirie enige faam als toverdokter; als zodanig leeft hij nog in een vrij groot aantal volksverhalen voort (W. de Blécourt (1979) 17-19, 268; H. Gijsbertsen, 'Geloof en bijgeloof in Bennekom', *Mededelingen van de vereniging Oud-Bennekom* 40 (sept. 1979) 4).

beschuldigd⁸⁴. Maar zoals hierboven al is gezegd, hebben wij slechts een beperkte kennis over de hoeveelheid beschuldigingen van toverij die naar aanleiding van bijvoorbeeld een aanklacht wegens smaad voor het gerecht kwamen. Een werkelijk overzicht daarvan blijft vooralsnog beperkt tot het midden van de zestiende eeuw en tot het noordwesten van de Veluwe.

Van de waarzeggerij kunnen wij wel de gangbare praktijk uit de tweede helft van de zestiende en het eerste kwart van de zeventiende eeuw beschrijven. Maar wij weten meestal weinig van de achtergronden van de betrokkenen. Van de waarzegger Jochum Bos weten wij wel vrij veel. Hij was een zwerver met een gebrekkige opleiding. Hij had weliswaar gedurende enige jaren de school in Zwolle bezocht, maar had die niet afgemaakt. Hij kende daarom wel wat Latijn, maar ik heb de indruk dat die kennis niet erg veel diepgang had. Het Latijn in zijn toverboek wemelt van de fouten, zozeer dat het vaak wartaal wordt. Maar hij geeft er nergens blijk van dat te hebben gemerkt. In zijn studentenjaren had hij ook een paar boeken over magie bekeken. Maar hij heeft die, denk ik, hoogstens vluchtig ingezien. Want het vak van toverdokter had hij in Friesland geleerd, waar hem de kunst met de emmer water was voorgedaan. Zijn toverboek had hij pas in Nijkerk gekregen. Op het moment dat hij zijn praktijk begon, was hij nog tamelijk jong, ongeveer 22 jaar. Wanneer het op het uitspreken van concrete beschuldigingen aankwam, dan sloot hij zoveel mogelijk aan bij bestaande verdenkingen. Zowel hij als zijn klanten gingen ervan uit dat een beschuldiging niet uit de lucht kwam vallen, maar aansloot bij een vijandschap tussen betoverde en toveres. Ik zal hieronder nog terugkomen op het ontstaan

⁸⁴ Zo sneed in Barneveld in 1603 de vrouw van Peel Craen de staarten af van de beesten van Lyesbet Evers, omdat zij dacht dat Lyesbet aan toverij deed (RAG, arch. rekenk. nr. 6386, fo. 23vo; Van Hasselt (1807) 499 geeft geen precieze aanduiding van plaats en tijd en maakt nogal wat fouten. De juiste tekst luidt: 'Van dat de Vrou van Peel Craen gelust heeft die starten aff te snijden van de beesten van Lyesbet Evers insaeke van vermeynde toverye, daer over sy besproeken ende verwonnen ende gecomponeert met die somme van twintich gls, dus — — — xxƒ'.)

Op 2 mei 1677 liet Jacobye Paulus, de echtgenote van Steven Willems uit Wapenveld, zich wegen in Oudewater (G.R. Kinschot, *Beschryving der stad Oudewater* (Delft 1747) 158-160). Zij bleek een aanvaardbaar gewicht te hebben. Zij had wellicht ook te Zwolle de naam een toveres te zijn (Th. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle II* (Zwolle 1961) 84). In 1702 had Claes Jansen te Putten Aeltgen Rengers, de vrouw van Jan Hendriksen, er met een vlierstok van langs gegeven totdat zij uitriep: 'Ik sal u niet meer molesteren'. Dat was reden om hem voor het landgericht te dagen. Op zijn verzoek om samen met Aeltgen de waterproef te ondergaan, ging niemand in. Op 20 mei 1702 werd hij er toe veroordeeld om aan de man van Aeltgen vijftig gulden smartegeld te betalen (H.L. D[riessen], 'Toovenarij te Putten', *Bijdragen en mededelingen Gelre* 46 (1943) 71-72).

Dat er geen processen meer gevoerd werden betekent overigens niet dat alle regenten in Gelre al tot de conclusie waren gekomen dat toverij onmogelijk was en daarom niet moest worden vervolgd. Op 8 oktober 1641 vroeg het Hof van Gelre 'Aen den drost van Veluwe dat hij verstandige wat het voor een gelegenheijt solde moegen hebben mitten weerwolf, die onlangs in Veluwen solde sijn beset' (RA Arnhem nr. 24, fo. 60). Er was dus een weerwolf gesignaleerd, overigens voor zover ik weet het enige, althans het oudste Veluwse exemplaar, en het Hof wilde weten wat of het daar aan kon doen. Nog in 1736 meende Schrassert, een vooraanstaand lid van het stadsbestuur van Harderwijk, dat tovenaars ter dood moesten worden gebracht. Om het ongelijk van Johannes Wier aan te tonen beschreef hij het proces tegen Naele Aelts uit 1594 (Schrassert (1736) 675).

van zulke animositeit. Maar het is van belang hier op te merken dat men ervan overtuigd was dat de oorzaak van een betovering gezocht moest worden in een vertroebelde sociale relatie.

Tussen Bos en waarzeggers die later op de Veluwe optraden zijn enige overeenkomsten. Anna Hermans en Steven Gerritsz die in de jaren twintig van de zeventiende eeuw in de buurt van Epe opereerden, maakten ook intensief gebruik van toverboeken. Voor hen gold ook dat het zeker niet nodig was om zelf alles wat daarin stond te begrijpen. Ik vermoed dat de magische kracht niet zozeer in de waarzegger als wel in het toverboek werd gezocht. Andere onderdelen van het optreden van een wichelaar zoals het bezweren van een emmer water en het gebruik van christelijke ingrediënten en symbolen, zoals Bos deed, of van kruiden, zoals Steven Gerritsz, waren dan over het algemeen van minder belang. Het geboekstaafde woord bevatte de belangrijkste kracht. Een uitzondering hierop waren wellicht degenen die drankjes gaven, zoals de koster van Voorthuizen. De persoon van de waarzegger deed er dus waarschijnlijk niet zoveel toe. Zij konden wat ouder zijn, zoals Gerritsz, die ongeveer veertig jaar oud was, maar ook veel jonger, zoals Jochum Bos. Soms kwamen zij uit een andere streek, zoals Anna Hermans of de vrouw uit Deventer die rond 1614 in het oosten van de Veluwe opereerde. Zij konden ook afkomstig zijn uit het dorp waar zij optraden, zoals Bos. En er waren mannelijke zowel als vrouwelijke wichelaars, al heb ik de indruk dat het grootste deel van hen uit mannen bestond.

Het is opvallend dat de techniek van de contramagie zo op de voorgrond trad, terwijl men over de manier waarop een kwaadaardige betovering tot stand kwam niet of nauwelijks sprak. Het was voor de jonge Geertgen Goossens genoeg om Neele Ellers te zien om weer in haar ban te raken. Misschien had een toveres aan een kwade blik of gedachte genoeg. Wanneer men wat specifiek wordt, zoals in het geval van Dirrick Wonnen, die haar kunsten zou verrichten met behulp van navelstrengen, dan wordt toch niet helemaal duidelijk hoe die relatie tussen tovermiddel en betovering geacht werd te liggen. Overigens wil ik in dit geval niet uitsluiten dat Dirrick inderdaad magische bedoelingen had, maar wellicht lagen die meer in het vlak van de huis-, tuin- en keukenmagie, in de sfeer van amuletten en dergelijke.

Op het platteland van de Veluwe is hoogstwaarschijnlijk nooit een proces begonnen waarbij de verdachte contacten met de duivel ten laste werden gelegd. Toverij kwam in de zestiende eeuw en later hoogstens zijdelings ter sprake als er een geval van smaad of mishandeling werd behandeld. De enige uitzondering is het proces uit 1550 dat een proces wegens kwaadaardige toverij had kunnen worden als de waarzegger Bos de rechters van zijn gelijk had kunnen overtuigen. Wichelarij en waarzeggerij werden wel bestraft, maar kwamen meestal ook naar aanleiding van een aanklacht wegens smaad voor het gerecht. Toch heb ik de indruk dat het geloof in maleficium algemeen was, zeker in de zestiende

en het begin van de zeventiende eeuw. Men was er juist daarom op gebrand, zich voor het gerecht van iedere verdenking te zuiveren. Want als men een beschuldiging zonder meer liet passeren, dan kon dat als een onuitgesproken bekentenis worden uitgelegd. Gedurende meer dan honderd jaar leidden dergelijk verdenkingen en beschuldigingen in de streken rondom de Veluwe, zowel in de steden als op het platteland, wel tot processen en regelmatig ook tot de doodstraf. Op de Veluwe wist men dat heel goed. In 1544 werd Marieke Goessens door Dirkje Janss met de vuurdood bedreigd en in 1550 verklaarde Diel Ellerts dat zij het goed vond 'dat mense aen eenen staeck brandt' als haar schuld kon worden bewezen. De verschillen in de ideeën die er wellicht bestonden tussen de Veluwe en het Sticht zullen niet groot geweest zijn getuige het feit dat men in Amersfoort en zelfs in Utrecht genezing ging zoeken. Hoe valt dit met elkaar te rijmen?

Laten wij nog eens naar het begin van dit artikel teruggaan. Het platteland van de Veluwe veranderde tamelijk ingrijpend gedurende de zestiende eeuw. De bewoners verwierven zich de facto hun juridische vrijheid; zij gingen over op een planmatige vorm van landbouw en langs de beekjes en riviertjes begon zich wat nijverheid te vestigen. Alleen de rechtspraak bleef vasthouden aan de oude vormen en wetten. De bevolking kreeg dus kansen die er vroeger niet waren geweest. Er waren ook mensen zoals het echtpaar Gyskens die deze kansen aangrepen. De Engelse historicus Macfarlane heeft, naar aanleiding van vergelijkbare ontwikkelingen in Essex, daarin de oorzaak gezocht van de groei van het aantal beschuldigingen en doodvonnissen⁸⁵. De kansen die de boeren op het platteland van Engeland kregen om hun bedrijf op een kapitalistische, dus op winst gerichte manier te organiseren, zetten de traditionele plicht om behoeftige burenen te ondersteunen onder druk. Als zo'n nabuur aanspraak maakte op ondersteuning en de beginnende agrarische ondernemer ervoor koos, de opbrengst van zijn productieoverschot in zijn bedrijf te investeren, dan leverde dat voor hem een moreel probleem op. Als de behoeftige buurvrouw dan ook nog eens duidelijk liet merken dat zij hoopte dat haar rijke buurman met tegenslag zou worden gestraft, dan kon deze aan zijn dilemma ontsnappen door haar van hekserij te beschuldigen.

Uit de dossiers van de processen tegen Jochum Bos uit 1550 en Naele Aelts uit 1594 blijkt dat men op de Veluwe ook wel een verband legde tussen een betovering en economische problemen. Maar die relatie ligt niet zo duidelijk als blijkbaar in Essex het geval was. Op de Veluwe was een beschuldiging voortgekomen uit een ruzie die was ontstaan omdat iemand weigerde om zijn schuld terug te betalen of omdat een arme

⁸⁵ A. Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A regional and comparative study* (London 1970) 160-164, 200-206.

drommel geen aren mocht lezen. Ik heb het idee dat de ruzie tussen Dirkje Janss en Marieke Goessens ook een economische achtergrond had: de koeien van de dienstmeid betekenden een zware belasting voor het land van haar werkgevers. Maar in Engeland waren de beschuldigen meestal iets armer dan de beschuldigers, terwijl dat op de Veluwe zeker niet altijd het geval was. Wij vinden aan beide zijden vertegenwoordigers van allerlei groepen; alleen de landadel werd er niet bij betrokken. Ik geloof daarom niet dat op de Veluwe een samenhang bestond tussen de economische ontwikkeling en beschuldigingen van toverij.

Ik heb evenmin de indruk dat er in Gelre een verband was tussen de hoeveelheid beschuldigingen van kwaadaardige toverij en daarop volgende processen en de heersende vorm van het christendom. Weliswaar nam in het Spaanse, dus katholieke, Overkwartier het aantal rechtszaken soms in panisch tempo toe, met als hoogtepunt de heksenjacht te Roermond in 1613, waarbij tientallen mensen de dood vonden op de brandstapel, maar in het Staatse gedeelte hielden de processen zeker niet onmiddellijk na de hervorming op. En dat zij verdwenen, was, vermoed ik, niet te danken aan de predikanten, maar waarschijnlijk meer aan de wereldlijke machthebbers die zo hun eigen overwegingen hadden⁸⁶.

Na de reformatie werd veel systematischer gezocht naar waarzeggers en wichelaars, waar toen ook de katholieke geestelijken die aan belezene en exorcisme deden, toe werden gerekend. Als de synode of een individuele predikant een aangifte van contra-magie deed, dan gebeurde dat omdat men de gewone bevolking wilde heropvoeden. Men streefde een nieuwe moraal na.

In de zestiende eeuw was het heel gewoon, bij een priester om raad te gaan vragen wanneer men betovering vermoedde en zo'n geestelijke ging dan op het verzoek in en gaf zelfs medicijnen. Aan een leek werd zo'n praktijk niet toegestaan, maar men kan niet zeggen dat bijvoorbeeld Jochum Bos geen christen was of onchristelijke handelingen verrichtte. Hij gebruikte bij voorkeur rekvisieten die uit de katholieke eredienst afkomstig waren, zoals wijwater en paaskaarsen. Zijn toverboek bestaat voornamelijk uit kerkelijke teksten. Wij hebben dus te maken met een andere vorm van christendom, een vorm die na Calvijn en Trente steeds minder in tel zou raken. Waarschijnlijk zal de Voorthuizense koster in 1599 helemaal niet hebben begrepen wat hij nu eigenlijk fout deed. Hij deed immers hetzelfde als zijn voorgangers, althans hun werkgevers. Ik vermoed dat de maatschappelijke lagen die economisch,

⁸⁶ Hier ontbreekt de plaatsruimte om diepgaand in te gaan op de overwegingen van deze wereldlijke machthebbers. Ik zal uitgebreid op hun achtergronden en meningen ingaan in mijn dissertatie. Hoewel die met name gericht zal zijn op het gewest Holland, zal zij vermoedelijk ook een eigen licht kunnen werpen op de visies op deze zaken in de Noordelijke Nederlanden in het algemeen.

politiek en cultureel niets in de melk te brokkelen hadden, helemaal geen behoefte hadden aan zo'n heropvoeding. Als men daar een aanklacht indiende tegen een bepaalde waarzegger, dan deed men dat niet uit twijfel over het nut van zijn vak. Men bestreed alleen zijn beschuldigingen in een concreet geval, meestal omdat men er zelf het doelwit van was. Het geloof in magie als zodanig bleef onverlet en werd ook niet echt geschokt door het kerkelijke beschavingsoffensiefje van rond 1600⁸⁷.

Hoewel er op sociaal-economisch gebied op de Veluwe in de zestiende eeuw dus belangrijke ontwikkelingen gaande waren, was het gebied vergeleken met de omringende regio's toch achtergebleven, een 'wild en byster land'. Deze stand van zaken had tot gevolg dat ook de rechtspraak en de wetgeving de kenmerken hadden van een tijdperk dat elders al was afgesloten. Het recht werd in de zestiende eeuw nog gevonden door de plaatselijke notabelen. De drost zat voor en voerde de uitspraak uit, maar had zich niet te bemoeien met de beraadslagingen.

Het Veluwse landrecht werd pas in 1593 op schrift gesteld en met kleine wijzigingen in 1621 en in 1715 opnieuw uitgegeven⁸⁸. Het is de vraag of deze codificatie er ooit was gekomen als daar vanuit Brussel in 1565 niet om was gevraagd. Dit wetboek heeft nogal wat archaische trekken en laat ook nogal wat gangbare gewoonten ongenoemd. Inzake doodslag biedt het bijvoorbeeld een uitgebreid aantal mogelijkheden tot compositie. Als het beschrijft hoe de rechtbank moet handelen als er een geval van smaad wordt behandeld, waarbij de schelder zijn woorden heeft teruggenomen, zegt het dat 'dat sal staen tot erkentnisse des gericht's'⁸⁹. Wij weten wat er dan gebeurde: de schelder moest zich om draaien voor het gerecht, zich daarbij op zijn mond slaan en verklaren dat hij het een en ander ten onrechte had gezegd en gedacht. Over toverrij en waarzeggerij zegt het landrecht trouwens helemaal niets. Dat zal

⁸⁷ Wie de bronnen uit deze periode, zoals bijvoorbeeld het Landrecht van Veluwe (zie noot 88) of verslagen van de synodes doorneemt, zal merken dat er niet alleen pogingen werden gedaan om de bevolking af te brengen van de beoefening van de magie, maar ook om het dansen uit te bannen, de zondagsheiliging door te voeren en de huwelijksmoraal op te vijzelen. Het is hier niet de plaats om daar diepgaand op in te gaan, maar een studie hierover zou zeer interessant kunnen zijn. Hier wil ik slechts opmerken dat veel van deze pogingen om een andere levenswijze ingang te doen vinden waarschijnlijk vooralsnog zonder succes bleven. Wij zagen al dat de Veluwse pastoors in 1560 streefden naar wat meer orde in de kerk. In 1594, na de reformatie, vroeg dominee Gerhard van Keppel uit Terwolde op een classicale vergadering in Wageningen: 'Dat alle ongestuymicheyt voer die predicatiën soewel als onder ofte nae der predicatiën bij ende op den kerckhaven, vele meer averst in der kercken verbaeden und gestillet werde' (Vredenberg (z.j.) 54). Veel vooruitgang was er dus in die 34 jaar blijkbaar niet bereikt.

⁸⁸ J.L. Berns, *Het landrecht van Veluwe en Veluwezoom van 1593. Opnieuw uitgegeven en van aantekeningen voorzien door* - (Arnhem 1884); *Gereformiert Lantrecht van Veluwen en Veluwezoom. Mit de veranderingh opt capittel van appelatiën ende clarongen aen Engellander-Holt gevallen* (Arnhem 1621); Idem (Arnhem 1715).

⁸⁹ Berns (1884) 23.

het ook niet makkelijker hebben gemaakt om een aanklacht wegens maleficium in te dienen. Boven het ommegaande gericht stond nog de rechtspraak van de hertog en na 10 oktober 1547 die van het Hof van Gelre. Dit Hof diende onder andere als mogelijkheid van appel bij zaken gewezen door ridders en knechten op de Veluwe en in de Over-Betuwe⁹⁰.

Zoals gezegd was de berechting van zware misdrijven met uitzondering van sommige steden, zonder meer voorbehouden aan de directe rechtspraak van de landsheer en zijn ambtenaren. Maar ook zulke hogere colleges dienden zich te houden aan het Veluwse landrecht en het vooronderzoek werd altijd overlaten aan de plaatselijke ambtenaren, de drost en vooral aan de schouten. Het gevolg daarvan was dat in ieder geval nog in de zestiende eeuw de bewijslast niet een zaak was voor de landsheerlijke ambtenaren. Dat wil zeggen dat wanneer er een beschuldiging van bijvoorbeeld toverij werd geuit, het aan de beschuldiger werd overgelaten om het bewijs te verzamelen. Als hij daar niet in slaagde, liep hij het risico de straf te krijgen die voor de beklagde zou zijn weggelegd indien de aanklacht wel bewezen werd geacht. Dit gold zowel voor rechtszaken die voor het landgericht werden gebracht als voor processen die door het Hof werden afgehandeld. Marieke Goessens moest zelf de getuigen oproepen en ondervragen die haar aanklacht wegens smaad moesten ondersteunen. Jochum Bos werd samen met de door hem beschuldigde vrouwen gevankelijk naar Arnhem gebracht. Dit proces was om drie redenen een zaak voor het Hof: Bos had een beroep gedaan op de heren in Arnhem, er was gevochten, dus de vrede was gebroken en er was een daadwerkelijke aanklacht wegens maleficium ingediend. Het werd aan de waarzegger overgelaten om het bewijs voor zijn beschuldigingen te formuleren. Toen hem dat niet lukte, werd hij verbannen. Maar als hij zijn woorden naar de mening van het Hof wel aannemelijk had weten te maken, dan waren de vier vrouwen veroordeeld en de doodstraf was dan een mogelijkheid geweest. De vrouwen werden immers ook gevangen gehouden totdat het Hof tot een uitspraak was gekomen. En Wier wees de waarzegger erop dat deze de doodstraf riskeerde, naar ik veronderstel niet omdat Bos zich aan magie had schuldig gemaakt, maar omdat hij zijn beschuldiging van kwaadaardige toverij niet waar kon maken. Dit rechtskundig principe, ook

⁹⁰ P. Nijhoff, 'Bijdragen tot de geschiedenis van het voormalige Hof van Gelre, opgemaakt uit zijn oude archief en andere onuitgegeven stukken', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 10 (1856) 89. Volgens Molhuijsen zou toverij toen onder het misdrijf van majesteitsschennis zijn gebracht en dit oordeel is vervolgens door andere auteurs overgenomen (Molhuijsen (1859) 209; ook bijvoorbeeld bij Van Kruysdijk (1981) 53, die overigens geen verwijzing geeft). Maar in genoemd artikel van Nijhoff waar Molhuijsen naar verwijst, wordt dat niet beweerd. Daar staat slechts dat 'crimen laesae majestatis, ketterij, oproer, moordbrand, vrouwenroof, vervalsching der munt, doodslag met voorbedachten rade en misdrijven tegen ambtenaren' aan de vorst blijven voorbehouden. Van toverij wordt niet gesproken en het is nog maar de vraag of dit delict bij majesteitsschennis of wellicht ketterij werd ondergebracht. (Nijhoff (1856) 90).

wel het *ius talionis* genoemd, vormde natuurlijk een ernstige belemmering voor het indienen van een aanklacht wegens maleficium. Want een beschuldiging van toverij was voor een privépersoon die niet beschikte over middelen als de tortuur natuurlijk nauwelijks aannemelijk te maken. Op het moment dat de gewone straf voor maleficium de dood was, bedacht eenieder die verdenkingen had zich wel twee keer voor hij die in een officiële aanklacht omzette, als hij daarmee het risico liep zelf het leven erbij in te schieten⁹¹. In de vijftiende eeuw stond op de Veluwe op betovering een geldboete, zoals hierboven bleek. Het risico voor de indiener van een aanklacht was toen dus veel kleiner, hetgeen kan verklaren waarom er toen inderdaad aanklachten werden ingediend.

Aan deze omstandigheid, een rechtspraktijk die nog geen aansluiting had bij de moderne ontwikkeling, is het dunkt mij vooral te danken dat men op het platteland van de Veluwe aan een vervolging van toveressen, laat staan een echte heksenjacht, nooit is toegekomen. Ik geloof niet dat alle Veluwse processen waarbij toverij aan de orde kwam al zijn ontdekt. De gerichtssignaten zijn nog lang niet allemaal onderzocht. Hetzelfde geldt trouwens voor de stedelijke bronnen van Arnhem en vooral van Harderwijk. Maar nieuwe vondsten zullen niet veel verandering brengen in het hier geschetste beeld.

Summary

Magic and counter-magic: backgrounds and ideas of people involved in witchcraft in sixteenth-century Veluwe.

This essay concerns witchcraft in the northwestern part of the Veluwe in the Duchy of Guelders and concentrates on five cases from the mid-sixteenth century, not long before the great wave of witch trials began around 1590. Four of these cases were simple slander trials, involving only the country assizes led by the bailiff. The fifth, in 1550, evolved from a brawl into a trial held by the ducal court of law against a cunning man and five women whom he accused of witchcraft. This last incident attracted the attention of the famous Weyer, then municipal physician of the city of Arnhem. From information on the socio-economic background of the accused (nine women and one man) and the accusers, it is clear that all levels of village society were involved. Moreover, villagers tried to ward off the effects of magic, mostly in consultation with a cunning man or woman who recited (or pretended to recite) a book of conjurations. The one used by Jochum Bos, the wizard of 1550, is included and commented on in an appendix. Bos's practices are fur-

⁹¹ Vgl. N. Cohn, *Europe's inner demons* (Frogmore 1976) 163, 225-226.

ther compared with those of several other cunning men in the next century. Though neighboring areas witnessed a full-scale witch craze near the end of the sixteenth century, the Veluwe was relatively untouched. The reason perhaps is that the archaic system of jurisdictions and law – in particular, the principle of the talion – made the making of a nearly unprovable accusation of witchcraft unattractive.

Bijlage: het toverboek van Jochum Bos

I. INLEIDING

Vindplaats. Het origineel, a, alsmede twee afschriften, b en c, bevinden zich in het dossier dat in januari en februari 1550 tijdens het proces voor het Hof van Gelre tegen Jochum Bos werd aangelegd. Dit dossier maakt onderdeel uit van het archief van het Hof van Gelre, dat wordt bewaard in het Rijksarchief te Arnhem. Het is geïnventariseerd als: Hof 4524, 1550 nr. 6.

Formaat. Origineel a meet 10,6 × 15,3 cm. Het omvat vijftien folio's. De eerste en de laatste drie folio's zijn niet gebruikt, de overige zijn aan weerszijden beschreven. Het stuk is van papier vervaardigd, uitgezonderd een klein stukje karton van ± 2 × 3 cm aan de voorzijde, waarschijnlijk de rest van een oorspronkelijke kaft.

Afschriften b en c zijn eveneens van papier; b bestaat uit één folio aan één kant beschreven en meet 30 × 43 cm., c bestaat uit twee aan één kant beschreven folio's à 20 × 29 cm.

Schrift. Het origineel a bestaat uit een Nederlands en een in het Latijn geschreven gedeelte. In b en c is dit Nederlandse deel overgeschreven, waarbij enkele kleine wijzigingen zijn aangebracht. Van het Latijnse deel worden daar alleen de beginregels genoemd van de verschillende teksten waaruit dat bestaat. Daarnaast bevat c nog drie korte toverspreuken en een deel van een magisch recept, dat overigens is doorgestreept, maar wel in deze uitgave is opgenomen.

Zowel b en c als het Nederlandse gedeelte van a zijn in een gotische cursief geschreven door dezelfde hand. Afschrift b is ondertekend met 'Jochumus Neoclesianus'. Ik neem daarom voor vaststaand aan dat alle drie zijn geschreven door Jochum Bos van Nijkerk. Vergelijking van dit handschrift met eveneens in het dossier opgenomen verzoekschriften van Bos bevestigt deze indruk. Linksboven fo. 1 van c is in een moderne hand met potlood geschreven: '1550'.

Het Latijnse deel van a begint met een schrift dat nog veel overeenkomsten vertoont met dat in het Nederlandse deel. Maar al snel krijgt het meer het karakter van een boek-schrift. Het is niet onmogelijk dat a in zijn geheel door dezelfde persoon is geschreven, waarbij de schrijver zich in het Latijnse deel aanpaste aan de vorm van het schrift van zijn bron! Ik durf over deze kwestie geen stellige uitspraken te doen, omdat Bos zelf op 17 februari 1550 beweerde dat hij in Nijkerk een boekje met psalmen had gekregen, waar hij zelf nog wat 'coniurationen' bij had geschreven. Dat beide delen waarschijnlijk zijn overgeschreven, zal hieronder nog ter sprake komen.

In deze editie zijn de afkortingen opgelost en leestekens aangebracht. Dat laatste is in het Latijnse gedeelte, in zoverre als het teksten betreft die ook in de Vulgaat-versie van de Bijbel voorkomen, gedaan aan de hand van: R. Alberto Colunga en L. Turrado ed., *Biblia sacra iuxta vulgatum versionem* (Madrid 1959). De Latijnse tekst is vergeleken met dit werk en met een nog te noemen brevier.

Eigennamen en titels van God als drieëenheid, Vader, Zoon en Heilige Geest zijn met een hoofdletter geschreven.

Korte inhoud. Het Nederlandse gedeelte begint met een devies: 'Qui cavet ordine, cavet bonitate'. Dit is slecht Latijn, waarschijnlijk wordt er mee bedoeld: 'Wie voor de (goe-

¹ J.L. van der Gouw, *Oud schrift in Nederland. Een leerboek voor de student* (Alphen aan de Rijn 1978) 41, geeft een voorbeeld uit Holland uit 1635 waarbij de schrijver, wanneer hij binnen zijn betoog in het Nederlands citaten in het Latijn opnam, overging op een ander handschrift.

Am carit ordine carit bonitate
+ In nomine patris et filio et spiritu sancto
Ite facum dyc miltu + mdy name + dyc
wadung + dyc fang + unde dyc gilligen
gushig amen + Ite facum dyc miltu
mytten ubbi unde mytten dylut + unde
mytten gilligen conre + danc god ony stont
mytten dycun unde mytten nach + unde
mytten gilligen wost + unde mytten
gilligen namen + aghatetra fromadon ad
sonai + unde mytten ordien ordien des
wost + mytten oustien + mytten wostien
+ vanden warden + van der furdien dat
danc furdien ony gmit in si romer wostien
noch dan mytten andien dycun lundien
opten andien noch onder der warden +
Ite facum dyc miltu mytten gilligen
wif warden ony lundien dycun dycun
gushig dat dyc amilt dyc for wostien vinge
miltu danc dyc cor danc miltu off ferdien
men is dat moet si fardien unde warden
comen al for warden als onse lundien
dycun dycun gufft gubfangien dat gillige
dycun dat si warden miltu warden ferdien

de) orde zorgt, zorgt voor het (algemeen) welzijn'. Deze zin heeft wel iets weg van wat de in de oorkondeleer een Arenga wordt genoemd, een overpeinzing over de reden waarom het stuk wordt geschreven. De tweede regel is een invocatie, allereerst een kruis. De tekst wemelt van zulke kruistekens. Deze zijn waarschijnlijk evenzovele aanwijzingen voor de gebruiker van het boek om, bij zo'n teken aangeland, een kruisteken te slaan². Hier in de tweede regel zou het mijns inziens wel eens een aanroeping van Christus, een monogrammatische invocatie, kunnen zijn, een zogenaamd Chrismon. Daarna wordt in deze regel verklaard dat een en ander gebeurt in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Ook deze regel herbergt enkele grammaticale overtredingen. Afschrift b heeft deze invocatie overigens alleen in afkortingen, c mist haar geheel.

Dan begint de echte toverspreuk, geschreven in de ik-vorm, als een bevel. De melk wordt gezegend om haar te beschermen tegen roverij en toverij. Deze zegen wordt bekrachtigd door de aanroeping van enkele aardse fenomenen, zoals eb en vloed, dag en nacht, de vier windstreken, en met christelijke symbolen zoals het heilige kruis, de heilige kracht en de heilige namen van God: 'aglatetra gromaddon addonai'. Over deze reeks wordt hieronder meer gezegd.

De melk wordt dan ten tweede male gezegend met de vijf wonden van Jezus. De zuivel moet in goede staat van de koe komen, zo zeker als Jezus het doopsel heeft ontvangen. Het wordt de toveres, een 'kwaad mens', verboden om schade toe te brengen met name aan het huis (waar de bezwering plaatsvond ongetwijfeld), aan koeien, kalveren, ossen, paarden, schapen, varkens, bijen, rogge, gerst, haver en boekweit, was en vlas. Dit verbod wordt bekrachtigd door aanroeping van de twaalf apostelen, de elfduizend maagden, de tien geboden, de negen engelenkoren, de acht zaligheden, de zeven gaven van de Heilige Geest, de vier evangelisten en van Jezus Christus zelf. In deze passage is een Latijns citaat opgenomen gevolgd door een vertaling daarvan in het Grieks, geschreven met Latijnse lettertekens. Deze passage eindigt met een sfeertekening van het bevel. Zoals Adam aan Eva bevolen werd in het paradijs en de sleutel van de hemel aan Sint Petrus en Josef aan Maria, zo wordt het staken van toverij bevolen.

Hierop volgt een serie dreigementen. Als de toveres geen gehoor wil geven aan de bevelen, zal zij tijdens het laatste oordeel in het vuur worden geworpen zoals dat in het vijfentwintigste hoofdstuk van het evangelie van Mattheus is voorspeld³. Petrus zal haar mond sluiten, zodat zij geen schadelijke uitspraken meer kan doen; Paulus sluit haar ogen; Johannes haar neusgaten; Joris haar oren, zodat zij geen schadelijke dingen meer kan horen; Maarten sluit haar handen en Maria bindt haar voeten, zodat zij haar slachtoffers niet meer te na kan komen.

Tenslotte volgen nog enig ritueel en een laatste vervloeking. Men moet psalm 21 (22) lezen, een gewijde waskaars aansteken, wijwater door het gehele huis werpen en zout in het vuur gooien onder de woorden: 'Nu brand ik van alle melktoveressen de bedoeelingen [?] en hun hersenen, handen, tanden, voeten, longen en lever, en al haar ledematen lam en klam moeten bloeien en groeien [?] + zon noch maan zullen u beschijnen, nacht noch dag zullen u licht geven, gij zult geen aarde beroeren en geen groen gras betreden en de allerhelste pijn zal branden op uw zondige ziel en u moet zover verbranden als de allerverdoemdste ziel in de helse pijn dat moet in Gods naam. Amen.'

Het Latijnse deel bestaat uit de psalmen 34 (35), 108 (109), 139 (140), 21 (22), 57 (58), uit

² J. van Haver, *Nederlandse incantatieliteratuur. Een gecommentarieerd compendium van Nederlandse bezweringsformules* (Gent 1964) 403.

³ Mattheus 25:41

een geloofsbelijdenis en uit een zeer verbasterde versie van de Annunciatie volgens Lucas (Lucas 1: 26-33).

Het Latijn van deze teksten is allerbelabberdst, zozeer dat het voor een groot deel helemaal geen Latijn meer is. Het klinkt hoogstens nog als zodanig. Het is met recht hocus-pocus geworden. Degene die het heeft geschreven, zal wel Latijn hebben kunnen lezen, maar er weinig van hebben begrepen. Hetzelfde geldt voor de gebruiker, als deze al een ander was dan de samensteller.

Er worden dan ook vreemde fouten gemaakt. Het citaat uit het Lucasevangelie breekt zonder aanwijsbare reden midden in een zin af. In psalm 21 (22):18 staat hier 'Christi' in plaats van 'ipsi' en in psalm 139 (140):10 'Christum' in plaats van 'ipsorum' (zie hieronder noten 93 en 109). In deze versie zou dus koning David, de psalmdichter, de titel 'Christus' van zijn verre nazaat al hebben gebruikt! Deze verzen worden in deze redactie onvertaalbaar en het is duidelijk dat de betrokken waarzegger geen flauw idee had van de betekenis van zijn tekst.

Afschrift c bevat ook nog enkele losse toverspreuken. Waarom die daar zijn opgenomen, wordt niet duidelijk gemaakt. Misschien heeft het Hof aan Bos gevraagd om nog enkele staaltjes van zijn kennis te geven. Na deze drie toverspreuken volgt nog het begin van een magisch recept. Latijn en Nederlands worden hier door elkaar gebruikt en het Latijn is weer niet vlekkeloos. Ik veronderstel dat in nummer 3 'dicas' is geschreven in plaats van 'dicans'. In vertaling luiden deze teksten:

1. Ik bezweer ijzer en staal, opdat mij geen blanke zwaarden kunnen steken of slaan, bij het waardige heilige graf en bij de heilige vijf wonden; als ik het van tevoren kan weten, [zo] dat ik deze drie woorden kan spreken: 'Christus bewaar het vlees, Christus bewaar het wapen, Christus bewaar het mes'.
2. Afzwering.
Ijzer en staal houdt uw snee zoals Maria haar maagdelijkheid, toen Maria [zwan-ger] was van haar lieve kind Jezus, dat zij baarde.
3. Om elk slot te openen.
Neem duizendblad, geplukt voor de opkomst van de zon op een vrijdag en doe het in gewijde was en laat er twee vrijdagse missen over doen en raak het slot aan zeggende: 'effata effata effata'.
4. Onzichtbaar gaan.
Neem vleermuizenbloed en laat dat drogen en doe het in een doekje doe het n...

Commentaar. De lange Nederlandse spreuk in a heeft vooral betrekking op toverij met melk. In tweede instantie worden er ook allerlei huisdieren en gewassen genoemd (fo. 2vo) en nog later komt één keer de gezondheid van mensen aan de orde (fo.3vo). Zonder nu te willen zeggen dat hier niet genoemde zaken niet voor betovering in aanmerking konden komen, veronderstel ik wel dat deze rangschikking een indruk geeft van de dingen die als eerste moesten worden beschermd. Men verwachtte blijkbaar dat een aanval eerst tegen de zuivelproductie zou worden gericht, daarna tegen andere onderdelen van het boerenbedrijf en pas in laatste instantie tegen de mensen persoonlijk. Het is opmerkelijk dat Jochum Bos deze bezwering vooral gebruikte om zieke c.q. bezeten mensen te genezen.

Minstens zo opvallend is het dat Bos nauwelijks gebruikt maakte van de technische voorschriften die deze tekst aan het eind geeft. In het dossier van het proces tegen Bos wordt er geen melding van gemaakt dat de waarzegger kaarsen aanstak, wijwater sprenkelde of zout in het vuur gooide. Alle betrokkenen en ook hijzelf zeggen dat hij een emmer water bezwoer door zijn toverboek inclusief de Latijnse teksten te lezen. Ik neem daarom aan dat hij zijn Nederlandse tekst niet zelf heeft bedacht, want dan zou

hij zijn favoriete techniek wel hebben opgenomen, maar heeft gesteund op een andere bron. Dat de Latijnse teksten oorspronkelijk uit een andere bron afkomstig zijn is natuurlijk zeker.

Om met de laatste te beginnen, de overgrote meerderheid ervan is vermoedelijk overgenomen uit een brevier. Het Symbolum is een geloofsbelijdenis die waarschijnlijk in elk brevier van die tijd voorkwam. Bij de psalmen is dat niet zo, in die zin dat wel elk brevier psalmteksten opnam, maar het waren niet altijd dezelfde psalmen die werden gebruikt. Ik vermoed dat dit Symbolum en deze psalmen zijn overgenomen uit een brevier van de Congregatie van Windesheim uit 1499⁴. Dat bijvoorbeeld een afkorting als 'aptum' in psalm 108 (109):2, zoals die voorkomt in het brevier, niet is begrepen en dus niet is opgelost⁵, is een zwakke aanwijzing. Een sterkere is, wat dit betreft, een vergissing die in het Sybolum is gemaakt. De copiïst heeft daar de woorden: 'Et tamen nos tres Domini, sed unus Dominus' vergeten over te nemen en deze vormen in het brevier precies één regel⁶. Dit geeft aanleiding te veronderstellen dat de schrijver van het toverboek in zijn slordigheid de betreffende regel over het hoofd heeft gezien. Daarom acht ik het niet onaannemelijk dat het grootste deel van het toverboek is overgenomen uit dit brevier. Alleen het citaat uit het Lucasevangelie valt daar buiten en het is te kort en te misvormd om met betrekking tot de herkomst iets te kunnen zeggen met een redelijke mate van zekerheid.

Voor zover ik weet is dit het oudste bewaard gebleven toverboekje uit de noordelijke Nederlanden dat niet uit kerkelijke kring afkomstig is⁷. Zulke magische handleidingen als deze werden over het algemeen verbrand als een rechtbank er de hand op kon leggen. Het is daarom moeilijk de herkomst van dit werkje op te sporen.

De tekst bevat echter wel enkele aanwijzingen. Op fo. 2vo staat een aftelling die als bekrachtiging moest dienen. De contramagiër legt een verbod op in naam van de twaalf apostelen, de elfduizend maagden, de tien geboden, de negen engelenkoren, de acht zaligheden enzovoort. Dit zijn telkens aan de christelijke leer ontleende groepen, waarvan de getalsmatige omvang precies is vast te stellen. Zij zijn alle van de eerste orde, want zij symboliseren belangrijke onderdelen van de geloofsleer of hebben een belangrijke plaats in de hemelse hiërarchie. Behalve dan de elfduizend maagden die vergeleken met dat gezelschap lang niet zo'n voornaam rol hebben. Nu was er in de stad Utrecht een gemeenschap van reguliere kanunnikessen dat wel het Klooster van de Elfduizend

⁴ Bedoeld wordt: *Breviarium canonicorum regularium secundum ordinarium capituli de Windesheim, cum lectionibus longis et non abbreviatis* Delft 1499. Daarin vindt men psalm 21 (22) op fo. 206vo, 34 (35) op fo. 186ro, 57 (58) op fo. 191vo, 108 (109) op fo. 205ro, 139 (140) op fo. 215ro; het Symbolum of fo. 208vo. De psalmteksten en het citaat uit het Lucasevangelie zijn ook vergeleken met: R. Alberto Colunga, L. Turrado ed., *Biblia sacra iuxta vulgatum versionem* (Madrid 1959) 492-493, 504-505, 525-526, 575-577, 601-602, 1047. Waar verschillen optreden tussen deze twee versies is dat in een noot aangegeven.

⁵ Zie hieronder noot 55.

⁶ Zie hieronder noot 128.

⁷ Van Haver (1964) 37, noemt een ouder Nederlands handschrift uit het laatste kwart van de veertiende eeuw, maar dat stamt uit Gent. Het bekende *Les évangiles des Quenouilles*, verschenen in Brugge in 1475, kwam pas in 1662 te Amsterdam uit in Nederlandse vertaling als *Die evangeliën van den spinrocken*. Zie E. Verwijs, 'Bijdrage tot de kennis van het oude volksgeloof', *Studiën en bijdragen op het gebied der historische theologie* 2 (1872) 407.

Maagden werd genoemd⁸. Het is mogelijk dat de auteur van deze bezwering, die een groep van elf met een heilige bijklank nodig had, de naam van dit klooster gebruikte. Misschien kwam hij dus uit stad of land van Utrecht.

Er zijn nog enkele aanwijzingen die deze veronderstelling steunen. In de opsomming op fo. 3ro,^{vo} van de heiligen, die elk voor zich een lichaamsdeel van de toversers moeten verlammen, figuren Petrus, Paulus, Johannes, Joris, Maarten en Maria. Sint Maarten en Sint Joris waren zeker geen onbeduidende heiligen, maar zij zijn toch niet te vergelijken met de overige vier. Deze laatsten werden wel vaker aangeropen als beschermer tegen toverij⁹. De andere twee waren op dat gebied niet zo gangbaar, alleen Sint Joris werd in Slavische landen wel eens als afweer tegen heksen vereerd en Sint Maarten in het Rijnland wel als beschermer tegen kwade geesten¹⁰. Maar in ons land werd Sint Joris voor zover ik weet niet als zodanig vereerd en Sint Maarten heeft in deze tekst een andere rol. Nu was de heilige Martinus van Tours van oudsher de patroon van de Dom in Utrecht en Sint Joris had die taak in Amersfoort¹¹. Als de auteur uit het Nedersticht afkomstig was, dan is het voorstelbaar dat hij de twee belangrijkste beschermheiligen uit zijn onmiddellijke omgeving opnam. Ik vermoed daarom dat deze tekst afkomstig is uit het gewest Utrecht. Bos beweerde tijdens zijn verhoor door het Hof dat hij zijn kennis had opgedaan in Zwolle, in de bibliotheek van de medicus Poortfliet. Wat betreft de korte toverspreuken wil ik dat niet uitsluiten, maar ik denk dat hij deze lange bezwering pas in de omgeving van Nijkerk, dat immers dicht bij Amersfoort ligt, onder ogen heeft gekregen.

In deze tekst komt een aantal woordreeksen voor die duidelijk niet van Nederlandse oorsprong zijn. Op fo. 2° staat 'aglatetra gromaddon addonae', dat op deze manier geschreven vrijwel niets betekent. Het is een verbastering van 'Agla Tetragrammaton Adonai'. Alle drie deze woorden zijn aanduidingen voor 'God' en kwamen vaak in kerkelijke exorcismen voor¹². De litanie 'sanctus Deus, sanctus fortis, sanctus immortalis, miserere nobis, aghios Otheos, aghiois ischiros, aghios athanatos, eleyson ymas' is afkomstig uit de liturgie. Dit zogenaamde Trisagion is een onderdeel van de kruisgebeden op Goede Vrijdag en maakte wel vaker deel uit van bezweringen door leken¹³. Ook het

⁸ W. Moll, 'Bijdrage tot de kennis van het middeleeuwsche bijgeloof', *Studiën en bijdragen op het gebied der historische theologie* 2 (1872) 387.

⁹ J.H. Gallée, 'Heksenbezweringsen', *Archief voor de Nederlandsche Kerkgeschiedenis* 7 (1889) 378, geeft een voorbeeld van een kerkelijk exorcisme uit Keulen waarschijnlijk uit het begin van de vijftiende eeuw waarin de volgende zin voorkomt: 'Ego coniuro te + per crines et caput sancti Johannis Baptiste + Sanctus Petrus claudat tibi aures + Sanctus Paulus claudat tibi os tuum + Sancta Catharina claudat tibi nares + Sanctus Gregorius liget et claudat tibi manus et pedes. Ne transeas et noceas huic domui. +'

Van Haver (1964) 372-374, geeft een incantatie die veel overeenkomsten vertoont met deze, o.a. in de volgende passage: 'Sinte Peter bedeckt u gesintheyt, Sinte Paulus bedecke u oogen, Sinte Jan besluyt uwen mondt, Maria besluyte u voeten ende alle u litmaten, dat ghij desen huuse ende volcke gheen schaede doen en moeght'. Dit voorbeeld stamt uit de zeventiende eeuw.

¹⁰ *Bibliotheca Sanctorum* VI (Roma 1965) 519; Gallée (1899) 384.

¹¹ S. Muller, *Geschiedkundige atlas van Nederland. De kerkelijke indeeling omstreeks 1550 tevens kloosterkaart I. Het bisdom Utrecht* ('s-Gravenhage 1921) 368, 441.

¹² Van Haver (1964) 482-483. 'Agla' en 'Adonai' zijn Hebreeuwse woorden. 'Tetragrammaton' betekent in het Grieks letterlijk: 'Van-vier-letters', d.w.z. de vier letters die samen in het Hebreeuws de naam 'Jahweh' spellen.

¹³ Van Haver (1964) 482-483.

Grieks is overigens niet vlekkeloos (aghiolis!). Een christen, zeker als hij geen priester was, werd ook in die tijd niet geacht zich bezig te houden met magie en met pogingen om de krachten van natuur en hemel te beïnvloeden. In deze tekst gebeurt dat wel, de belezer treedt op als 'Ik' en hij beveelt en gebiedt bij eb en vloed, het heilige kruis, dag en nacht enzovoort. Toch is dit duidelijk wel een tekst die alleen voor een christen waarde kon hebben. Er wordt voortdurend een beroep gedaan op krachten die volgens de kerkelijke leer aan de kant van het Goede staan, zonder dat overigens ergens duidelijk wordt gesteld dat de tegenstandster, de toveres, al voor haar dood en voor het Laatste Oordeel zich in het kamp van de duivel zou bevinden, zoals de geleerde demonologen uit die tijd beweerden.

Ik veronderstel dat Jochum Bos zichzelf een goed christen vond. Hij maakte immers ook ruimschoots gebruik van officiële gebeden, waaronder zelfs een rechtzinnige geloofsbelijdenis. Over deze teksten, vooral over de psalmen, is nog wel wat te zeggen. Van één ervan, psalm 21 (22), wordt in het toverboek zelf vermeld, dat die gelezen moest worden tijdens de afsluiting van de bezwering om, vermoed ik, de daar uitgesproken vervloeking te versterken. Hetzelfde geldt natuurlijk voor de daar gebruikte aan de kerkelijke eredienst ontleende hulpmiddelen, wijwater, kaars en zout¹⁴. Van psalm 108 (109), ook in a opgenomen, weten wij van Johannes Wier, een tijdgenoot en zelfs een persoonlijke kennis van Jochum Bos, waar die toe diende. Hij vermeldt¹⁵ dat er mensen zijn 'die zelfs psalm 108 volgens de vulgaat-uitgave gebruiken voor hun magische bezwering, geleid door de vaste overtuiging, dat ieder tegen wie zij deze zwaarwegende en harde woorden uitspreken, zonder ophouden verteerd zal worden, of op zijn langst nog een jaar te leven zal hebben'. Deze psalm is inderdaad door zijn inhoud zeer geschikt als vervloeking, evenals in meer of mindere mate de andere hier opgenomen psalmen. Psalm 57 (58):6 bevat zelfs expliciet een vervloeking van de 'incantant', de tovenaars dus. In dat opzicht zijn natuurlijk wel meer psalmen geschikt, maar ik vermoed dat in ieder geval teksten waarin een vijand wordt vervloekt, werden gekozen¹⁶.

De reden waarom hier ook een geloofsbelijdenis en de Annunciatie zijn opgenomen, is mij daarom niet duidelijk. Tenzij zij uitdrukking moeten geven aan een band met het geloof en met Maria als de moeder van God. Misschien dat het gebruik van de geloofsbelijdenis moet duidelijk maken dat een toveres niet voldoet aan de daar gestelde eisen en dus niet in de hemel zal kunnen komen.

De korte spreuken die c nog meedeelt, zijn van een heel ander karakter. Zij bieden niet alleen afweer tegen anderen, maar zijn zelf ook als wapen te gebruiken. Als de tegenstander zijn zwaard niet meer kan gebruiken, is hij immers machteloos in het gevecht, zeker als zijn opponent ook nog eens plotseling onzichtbaar wordt of goed afgesloten deuren kan openen. Zij lijken mij voorbeelden van een ander soort magie en ik vind het niet onaannemelijk dat zij uit een geletterde traditie stammen en wellicht in de bibliotheek van een geleerd medicus in Zwolle bewaard werden.

¹⁴ Verg. Van Haver (1964) 407-408.

¹⁵ J. Wier, *Opera omnia* (Amsterdam 1660) 372-373.

¹⁶ Wier geeft nog meer voorbeelden van het magische gebruik van psalmen, ook van teksten die niet in dit toverboek voorkomen. Zo vertelt hij dat psalm 142 (143):9 ('Eripe me de inimicis meis'), op maagdelijk papier geschreven, werd gebruikt als middel tegen impotentie. Wier (1660) 447-448.

II. HET TOVERBOEK

Qui cavet ordine, cavet bonitate

+ In nomine Patris et Filio et Spiritui Sancto.

fo. 2°

Ick sagene dye melke + inden name + des Vaders + des Soens + ende des Hilligen Geestes amen + Ick sagene dye melke mytten ebbe ende mytten vloet + ende mytten hilligen cruce + daer God aen stont, mytten dagen ende mytter nacht + ende mytten hilligen cracht + ende mytten hylligen namen + aglatetra gromaddon addonae + ende mytter oerden oerden der werlt + mytten oesten + mitten westen + vanden noerden + van der suyden dat daer geen ongeheur en sy, rover noch thover, noch van enygen anderen dyngen luyden, opter aerden noch onder der eerden +. Ick sagene dye melck mytten hilligen vif wonden onser Iyeven heren Jhesu Christe, dat dyt me(l)ck heb syn rechte vrucht inde thier¹⁷ van dye coe daer melck off gecomen is, dat moet te gader ende weder comen al soe waerlicke als onse Iyve here Ihesus Christus hefft ontfangen dat hillige doepsel dat se waer unde waer Godes.

Ick besveer du, quade mynsche, du melken toversche, dat stu dessen huysen nycht en schadigen an couen, an calveren, an ossen, an peerden + an schapen, an swinen, an immen¹⁸, an rogge + an garst, an haver, an weyte, an was, an vlas + noch an enygen anderen dyngen, sij synen gehorent ofte gecroent, off aldat se hebben off wat se wisen mogen van nu off wente in der ewychheyt +. Daer verbide yck uu bi dye xij apostelen + ende bi dye xi dusent maychden + ende noch verbide yck uu bi dye x geboden Godes dat wij sullen ende wij en hebbens nycht, daer om moten wij¹⁹ gecastyt werden + ten eersten an onse waerlicke guet synen wy vermaledyt uut gaen in gaen, hyer betert u omme ende begeert hulp van Jhesum Christum + dye moet u helpen ende anders nyemant en moet u helpen +. Ende noch verbide ick uu bi der negen choren der engelen + ende bye dye acht salichheden + ende be die seven gaven des Hilligen Geestes + Ende noch verbide ick uu bi die vier evangelisten + Lucas + ende Mercus +

2°

Matheus + Ioannes +. Ende noch verbide ick uu bi die levenachtige sone Ihesum Christum onsen salichmaker + sanctus Deus sanctus fortis + sanctus immortalis + miserere nobis aghios Otheos + aghiois ischiros + aghios athanatos, eleyson ymas +. Dat bevele ick uu al soe hoge als Adam Eva bevolen wort in dat paradys + ende al soe hoge als sinte Peter dye sclotelen des hemels bevolen worden +. Ende al soe hoge als Ioseph Maria bevolen wordt +. Dat verbide yck uu ende vermaledide uu na dat Evangelium, na dat ghi u bose werken nyet wyllen laten inde dat ghij dan sullen horen inden laesten daegen: 'gaet van my, ghij werken des bosen, in dat ewige vuer dat uu is bereyt. Den duvel myt synen engelen.' Mathei xxv capittel; sunte Peter scluyt uu mont, dat ghij nyet en spreken daer ghij dessen mynschen mede dencken te schadigen + sunte Pauel scluijt ogen + sunte Iohan scluijt nose gateren + sunte Iorrien scluijt uu oren + dat ghij nyet en horen daer ghij dessen mynsche mede denken te schadigen.

3°

Sunte Merten scluit uu handen + Maria bint uu voten, dat stu nyet en gaen noch staen na dessen luyden gesonheyt off al dat sy hebben; hyer leset den salm 'Deus, Deus meus, ut quid derelinquisti'. Ende steket ene gewide waskeerse an ende smit wij water doer

3°

¹⁷ thier: goede toestand.

¹⁸ immen: bijen.

¹⁹ b: 'Daer omme moet ghy gecastyt werden. Then eersten an u werlycke guet syn ghy vermaledyt'. Het gebruik van een tweede persoon lijkt hier meer op zijn plaats dan een eerste persoon meervoud zoals in a. Toch geloof ik niet dat b ouder is dan a. Immers het persoonlijk voornaamwoord is in b wel een tweede persoon geworden, maar de persoonsvorm is daar niet aan aangepast.

dat gehele huys ende smit solt in dat vuer seggende + 'nu brande yck allen melken to-versten hoer meynen ende breynen, handen, tanden, voten, longen ende lever ende al haer leden lam ende clam, moten bloigen ende groigen + sonne noch mane moet dij beschinen, nacht noch dach moten dij licht geven, noch geen aerde moet stu roren, noch gien groen gras en moetstu overgaen ende uu al dijholsthe piine moetstu berren op dyn sondige sile ende al soe feer moet stu verbranden, alste alder verdoempte sile moet in dye helsche pine in Godes Name. Amen.'

[Psalm 34 (35)]

4ro Judica, Domine, nocentes²⁰ iure, expugna in pugnantes me. Apprehende arma at schutum et exurge in adiutorium mihi. Effonde²¹ frameam, et concludere adversos²² eos, qui persequuntur me; dic anime mee: salus tua ego sum, confundantur ut reverantur²³ querentis animam meam. Advertantur reterorsum et confundantur²⁴ cogitantes mihi mala, fiant tanquam perimitus²⁵ anta faciam venti, et angelus Domini coactans²⁶ eos. Fiant vie²⁷ illorum tenebre et lubricum, et angelus Domini persequens eos. Quoniam gratis absconderunt mihi in teritum loquoe²⁸ sui, super vacue exprobraverint²⁹ animum meam. Veniat illi loqueus quam³⁰ ignorat, et captio quam abscondit apprehendat eum, et in loqueum³¹ cadat in ipsum. Anima ante³² mea exultabit in Domino et delectabit³³ super salvatori³⁴ suo, omnia ossa mea dicenti: Domine, quis similis tibi? Eripiens inopem de manu fortiorum eius?³⁵ et pauperem a diripientibus eum.

²⁰ nocentes me.

De in deze en volgende noten genoemde verbeteringen zijn ontleend aan het in noot 4 genoemde Breviarium en de eveneens daar genoemde uitgave van de Vulgaat.

²¹ effunde.

²² adversus.

²³ confundantur et reverentur.

²⁴ confundantur.

²⁵ pulvis i.p.v. perimitus.

²⁶ coactans (Colunga, Turrado: coarctans).

²⁷ Fiat via.

²⁸ laquei.

²⁹ exprobraverunt.

³⁰ laqueus quem.

³¹ laqueum.

³² autem.

³³ delectabitur.

³⁴ salutari.

³⁵ Egenum et.

Surgentis³⁶ testes iniqui que ignorabam in interrogabant³⁷ me. Retribuebant mihi mala pro bonis³⁸ sterilitatem anime mee. Ego autem, cum mihi molesti essent, in diebus³⁹ cilicio, humiliabam ieiunio⁴⁰ animam meam, et oratio mea in sinu meo convertetur. Quasi proximum⁴¹ quasi fratrem nostrum sic cum placebam, quasi lugens et contristatus sic humili⁴² et adversum militati⁴³ sunt et convenerunt, congregata sunt super me flagella, et ignoravi, dissipati sunt, compuncti⁴⁴ tentaverunt me, subsannaverunt me subsannatione, frenduerunt super me dentibus eius⁴⁵. Domine, quando respicis?⁴⁶ restitue animam meam a malignantate eorum, a leonibus unicum meum confitebor tibi in ecclesia magna, in populo laudabo te. Nam subgaudiant⁴⁷ mihi qui adversantur mihi inique, qui oderunt me grates et oculos⁴⁸. Quoniam mihi quidem patifice loquebantur, et in iracundia terre loquentes, dolos cogitabant. Et dilataverunt super me os suum, dixerunt: Euge, euge, viderunt oculi nostri, vidisti, Domine, ne filius⁴⁹, Domine, ne discedas a me. Exurge et intende iudicio meo, Deus meus, et Dominus meus, in causam meam. Judica ne secundum iusticiam tuam, Domine Deus meus, et non supergaudeant mihi, non dicant in cordibus suis: Euge, euge, anime nostre, nec dicant: devoravimus⁵⁰ eum. Erubescant et reverantur⁵¹ simul qui gratulantur malis meis. Induantur confusione et reverantia qui maligna⁵² loquuntur super me. Exultent et letentur qui volunt iusticiam meam, et dicant super⁵³: Magnificetur Dominus, qui volunt pacem servi eius. Et lingua mea meditabitur iusticiam tuam, tota de⁵⁴ laudem tuam.

4vo

5ro

³⁶ Surgentes.

³⁷ ignorabam interrogabant.

³⁸ bonis.

³⁹ induebar.

⁴⁰ in ieiunio.

⁴¹ proximum.

⁴² humiliabitur.

⁴³ me laetati.

⁴⁴ nec compuncti.

⁴⁵ suis.

⁴⁶ respicies.

⁴⁷ supergaudeant.

⁴⁸ gratis, et annuunt oculis.

⁴⁹ ne sileas.

⁵⁰ devoravimus.

⁵¹ reverantur.

⁵² reverantia qui magna.

⁵³ dicant semper.

⁵⁴ tota die.

[Psalm 108 (109)]

- 5vo Deus laudem meam ne tacueris, quia eos peccatoris ut nos dolosi super me aptum est⁵⁵, locuti sunt adversum me lingua dolosa, et sermonibus odij circonderunt⁵⁶ me et expugnaverunt me gratis. Pro eo ut me diligerent, detrahebant mihi, ego autem orabam. Et posuerunt adversum mee⁵⁷ mala pro bonis, odium pro delectione mea. Constituire sup⁵⁸ eum peccatorem, et diabolus stet a dextris⁵⁹. Cum iudicant⁶⁰, exeat condemnatus, et oratio eius fiat in peccatum, fiant dies eius pauci, et episcopatum eius accipiat alter, fiant filii eius orphani, et uxor eius et mendicente eijciatur⁶¹ de habitationibus suis, scrutetur fenerator omnem substanciam eius et diripiant alieni laboris⁶² eius. Non sit ille adiutor, sitque⁶³ miseriatur popu-
- 6to lus⁶⁴ eius, fiant nati eius interitum, in generatione una deleatur⁶⁵. In memoriam redeat iniquitas patrum eius in conspectu Domini, et peccatum matris eius non deleatur, fiant contra Dominum semper dispereat⁶⁶ de terra memoria eorum, pro eo que⁶⁷ non est recordatus facere misericordiam. Et persecutus est hominem inopem et mendicum, et conpunctum corde mortificare. Et dilexit maledictionem, et veniet ei, voluit benedictionem relangabitur⁶⁸ ab eo. Et induit maledictionem sicut vestimentum, ut intravit sicut aqua interiora⁶⁹ eius et sicut olium in ossibus eius, fiat ei sicut vestimentum quo operitur, et sicut fana⁷⁰ qua semper precingitur, hoc opus eorum qui detrahunt mihi apud Dominum et qui loquuntur mala adversus animam meam.
- 6vo Et tu Domine, Domine, fac meum⁷¹ propter nomen tum, quia suavus est misericordia tua, libera me, quia egenus et pauper ego sum, et cor meum conturbatum est int ra me,

⁵⁵ quia os peccatoris et os dolosi super me apertum est.

⁵⁶ circumdederunt.

⁵⁷ me.

⁵⁸ Constitue super.

⁵⁹ dextris eius.

⁶⁰ iudicatur.

⁶¹ uxor eius vidua. Nutantes transferantur filii eius medicent, eijciantur.

⁶² labores.

⁶³ illi adiutor. Nec sit qui.

⁶⁴ pupilis.

⁶⁵ deleatur nomen eius.

⁶⁶ Et dispereat.

⁶⁷ quod.

⁶⁸ Et noluit benedictionem et elongabitur.

⁶⁹ in interiora.

⁷⁰ sicut zona.

⁷¹ mecum.

sicut umbra⁷² cum declinat ablatum sum, et excussus sum sicut locuste genua mea infirmata sunt a ieiunio et caro mea inmutata est propter oleum. Et ego factus sum obprobrium⁷³ illis, viderunt⁷⁴ et moverunt capita sua. Adiuva me Domine Deus meus, salvum me fac secundum misericordiam tuam. Et sciant quia manus tua hec, fealti ea⁷⁵ maledicent illi, et tu benedices, qui in surgunt in me confandantur⁷⁶, servus autem tuus letabitur, induantur qui detrahunt in pudore⁷⁷, et operiantur⁷⁸ sicut diployde confusione⁷⁹ sua, confitebor Domino in ore⁸⁰, et in medio multorum laudabo eum, in astita⁸¹ dextris pauperis ut salvam faceret a persequentibus animam meam.

7vo

cxxvi [Psalm 139 (140)]

Eripe me, Domine, ab homine malo, auro⁸² iniquo, eripe me, cogitaverunt⁸³ iniquitates in cordo⁸⁴, tota die constituebant prelia, leverunt linguas⁸⁵ suas sicut serpentes, venerunt⁸⁶ aspidum sub labijs eorum. Custodi me, Domine, de manu peccatoris, et ab hominibus iniquis eripe me, qui cogitaverunt supplantare gressus meos, absconderunt superbi laqueum iuxta et fines⁸⁷ extenderunt in laqueum, iuxta iter schandalum posuerunt mihi, dixi Domino: Deus meus es tu, exaudi, Domine, vocem deprecationis mee. Domine, Domine, virtutus⁸⁸ salutis mee, obumbrasti super⁸⁹ caput meum in die belli. Non tradas me Domine a desideris⁹⁰ meo peccatori, cogitaverunt contra me, ne derelin-

7vo

⁷² umbra.

⁷³ obprobrium.

⁷⁴ viderunt me.

⁷⁵ manus tua haec. Et tu, Domine, fecisti eum.

⁷⁶ confundantur.

⁷⁷ mihi pudore.

⁷⁸ operiantur.

⁷⁹ confusione.

⁸⁰ in ore meo.

⁸¹ qui astitit (Colunga, Turrado: Quia astitit).

⁸² malo, a viro.

⁸³ qui cogitaverunt.

⁸⁴ corde.

⁸⁵ Acuerunt linguas.

⁸⁶ serpentis venenum.

⁸⁷ laqueum mihi. Et funes.

⁸⁸ virtus.

⁸⁹ super.

⁹⁰ desiderio.

quis me forte⁹¹ exaltentur, caput circuitus⁹² eorum, labor labiorum Christum⁹³ operiet eos. Cadent super eos carbones in ignem deicies⁹⁴ eos, in miserijs non subsistent. Vir linguosus⁹⁵ non dirigetur in terra virum iniustum mala capient in in teritu, cognovi quia faciet iudicium⁹⁶ in opis, et vindictam pauperum veruntamen iusti confitebantur⁹⁷ nomini tuo et habitabunt recti cum multituo⁹⁸.

xxij [Psalm 21 (22)]

Deus, Deus meus, respice in me, quare me derelinquisti longe a salute me delichorum⁹⁹ meorum. Deus meus, clamabo per diem et non exaudies et nocte¹⁰⁰ et non ad incipientiam¹⁰¹ michi.

8° Tu autem in sancto habitas, laus Israel, in te speraverunt patros¹⁰² nostri, speraverunt et leberasti eos, ad te clamaverunt et non confusi¹⁰³. Ego autem sum vermis, et non homo, obprobrium hominum, et abiectio plebis, omnes videntes me deriserunt me, locuti sunt labijs et moverunt caput speravit in Domino, eripiat eum, salvum faciat eum qui vult eum. Qui tu es¹⁰⁴ qui extraxisti me de ventre, spes mea ab uteribus matris mee, in te proiectus sum ex utero. De ventre mee¹⁰⁵ Deus meus es tu, ne discesseris a me. Qui¹⁰⁶ tribulatio proxima est, qui¹⁰⁷ non est qui adiuvet. Circumdederunt me vituli multi, tauri pingues obsederunt me.

8° Aperuerunt super me os suum, sicut leo rapiens et rugiens, sicut aqua effusus sum, et dispersa sunt omnia ossa mea, factum est cor meum tanquam cera liquescens, in medio ventris mei. Aruit tanquam testa virtus mea, et lingua mea adhesit faucibus meis, et in

⁹¹ derelinquas me, ne forte.

⁹² circuitus.

⁹³ labiorum ipsorum.

⁹⁴ deicies.

⁹⁵ linguosus.

⁹⁶ faciet Dominus iudicium.

⁹⁷ confitebuntur.

⁹⁸ cum vultu tuo.

⁹⁹ salute mea verba delictorum.

¹⁰⁰ nocte.

¹⁰¹ insipientiam.

¹⁰² patres.

¹⁰³ Clamaverunt et salvi facti sunt in te speraverunt et non sunt confusi.

¹⁰⁴ quoniam vult eum. Quoniam tu es.

¹⁰⁵ ventre matris meae.

¹⁰⁶ Quoniam.

¹⁰⁷ Quoniam.

pulvrem marti¹⁰⁸ deduxisti me, qui circumdederunt me canes multi, consilium malignantium obsedit me, foderunt manus meas et pedes meos, dinumeraverunt omnia ossa mea, Christi¹⁰⁹ vero consideraverunt et in spexerunt me, diviserunt sibi vestimenta mea, et super vestem meam miserunt sortem. Tu autem, Domine, ne elongaveris auxilium tuum a me, ad defensionem meam conspice. Erue a

framea, Deus, animam meam, et de canis unicum meam, salva me et ore leonis¹¹⁰, et a cornibus unicornium humilitatem meam, Narrabo nomen tuum fratribus meis, in medio ecclesie laudabo te. Qui timetes¹¹¹ Dominum, laudate eum, uniusum semen Jacob, glorificate eum, Timeat eum omne semen Israel, qui¹¹² non sprevit¹¹³ neque despexit deprecationem pauperis. Nec avertit faciem suam a me, et cum clamarem ad eum exaudivit¹¹⁴ me, Aput te laus mea in ecclesia magna vota mea reddam in conspectu timentium eum. Edent pauperes et saturabuntur, et laudabunt Dominum qui requirunt eum, vivent corda eorum in seculum seculi. Reminscentur¹¹⁵ et convertentur ad Dominum universe¹¹⁶ fines terre.

Et adorabunt¹¹⁷ in conspectu eius universe familie gentium. Quoniam est regnum, in ipse dominabitur¹¹⁸. Mandicaverunt et adoraverunt omnes pingues terre; in conspectu eius cadent omnes qui descendunt in terram. Et animam mea illi vivet, et semen meum serviet ipsi. Annunciabitur Domino generatio ventura, et annuntiabunt celi iusticiam eius, populo qui nascetur, quem fecit Dominus.

[Symbolum]

Quicumque vult salvus esse ante omnia opus est teneat¹¹⁹ catholica fidem. Quam nisi quisque integram inviolatamque servaverit absque dubio in eternum peribet, fides autem catholica, hec est¹²⁰ unum Deum in trinitate et trinitatem in unitate. Venerunt neque confondentes¹²¹ personas, neque substantiam

¹⁰⁸ in pulverem mortis.

¹⁰⁹ Ipsi i.p.v. Christi.

¹¹⁰ et ex ore leonis.

¹¹¹ timetis.

¹¹² Quoniam.

¹¹³ sprexit.

¹¹⁴ exaudivit.

¹¹⁵ Reminscentur.

¹¹⁶ universi, in a volgt hier doorgestreept 'familie'.

¹¹⁷ adorabant.

¹¹⁸ regnum. Et ipse dominabitur gentium.

¹¹⁹ teneat.

¹²⁰ est ut unum.

¹²¹ veneremur. Neque confundentes.

seprurantes¹²². Alia est enim persona Patris, alija Filij, alia Spiritus Sancti. Sed Patris et et Filij¹²³ et Spiritus Sancti una est divinitas; equalis gloria coeterna maiestas. Qualis Pater, talis Filijs¹²⁴, talis Spiritus Sanctus. Increatus Pater, in creatus Filius, in creatus Spiritus Sanctus. Immensus Pater, in mensus Filius, in mensus Spiritus Sanctus. Eternus Pater, eternus Filius, eternus Spiritus Sanctus, et non tres eternus¹²⁵, sed unus eternus, sicut non tres in creati, nec tres in mensi, sed unus creatus¹²⁶ et unus in mensus, similiter opus¹²⁷ Pater, opus Filius, opus Spiritus Sanctus. Et tamen non tres omnipotentes, sed unus omnipotens. Ita Deus Pater, Deus Filius, Deus Spiritus Sanctus.

10vo Et non tres Dij sed unus est Deus. Ita Dominus Pater, Dominus Filius, Dominus Spiritus Sanctus¹²⁸, quia sicut sigillatum¹²⁹ unam quanquam personam Deum, ante Dominum confiter¹³⁰ christiana veritate compellimur, tres Deos aut¹³¹ Dominos dicere catholica religione prohibemur, noster¹³² a nullo est factus, nec creatus, nec genitus Filius a Patre solo est, non factus, ne creatus, sed genitus Spiritus Sanctus a Patre et Filio, non factus, nec creatus, nec genitus sed procedens, unus ergo Pater, non tres Patres, unus Filius, non tres Filij, unus Spiritus Sanctus, non tres Spiritu¹³³ Sancti. Et in hac trinitate nihil prius aut posterius, nihil maius aut minus, sed tote tres persone coeterni¹³⁴ sibi sunt et coequales Ita et per omnia sicut, iam supra dictum est, et unitas in trinitate, et trinitas in unitate veneranda sit.

11° Qui vult ergo salvus esse, ita de trinitate sentiat, sed necessarium est ad eternam salutem, ut in carnatione quoque Domini nostri Ihesu Christi fideliter credat. Et ergo fides recta, ut credamus et confiteamur, quia Dominus noster Jesus Christus Dei Filius, Deus et homo est. Deus et substantia¹³⁵ Patris ante secula genitus, et homo est et substantiam¹³⁶ matris in seculo natus, perfectus Deus, perfectus homo ex anima ronnali

¹²² separantes.

¹²³ Patris et Filij.

¹²⁴ Filius.

¹²⁵ eterni.

¹²⁶ increatus (!). Copliist noch gebruiker zijn er zich blijkbaar van bewust geweest dat de term 'creatus' toch wel erg ketters was.

¹²⁷ omnipotens i.p.v. opus. De afkorting 'ops' is verkeerd opgelost.

¹²⁸ Hier is precies één regel uit het brevier weggelaten nl.: Et tamen non tres Domini, sed unus est Dominus.

¹²⁹ sigillatim.

¹³⁰ Deum, ac Dominum confiteri.

¹³¹ ita tres Deos ac.

¹³² propter i.p.v. noster. In de afkorting 'Pr' is de P voor een N gehouden.

¹³³ Spiritus.

¹³⁴ coeterne.

¹³⁵ Deus est ex substantia.

¹³⁶ est ex substantia.

et humana carne subsistens. Equalis Patri secundum divinitatem, minor patre secundum huminitatem. Tulum Deus¹³⁷ sit et homo, non duo tantum, scilicet¹³⁸ unus est Christus. Unus autem non conversione divinitatis in carmen, scilicet¹³⁹ assumptione humanitatis in Deum¹⁴⁰, unus animo non confusione substantie, sed unitate persone. Itam¹⁴¹ sicut anima ronnalis et caro unus est homo ita Deus et homo unus est Christus. Qui passus est pro salute nostra, descendit ad inferos, tertia die resurrexit a mortuis¹⁴². Ascendit ad celos, sedet ad dexteram Dei Patris omnipotentis, inde venturus est iudicare¹⁴³ vivos et mortuos. Ad cuus¹⁴⁴ adventum omnes homines resurgere humanitate cum corporibus suis, et et redituri¹⁴⁵ sunt de factis proprijs ratione Et qui bona egerint, ibunt in vitam eternam, que vero mala in ignem eternum, hec est fides catholica, quam nisi quisque fideliter firmiterque crediderit, salvus esse non poterit. Ivi] [Psalm 57 (58)]

11vo

Si vere utique iusticiam meam¹⁴⁶ loquimini recte¹⁴⁷ iudicate filij hominum, etenim in corde iniquitates operamini, in terra iniusticias manus vestre concinnant. Alienati sunt peccatores a vulva, erraverunt ab utero, locuti sunt falsa, furor illis secundum similitudinem serpentis, sicut aspidis surde et obturantis aures suas, que non exaudiet vocem incantantium, et venefici incantantis sapienter. Deus conteret dentes eorum in ore ipsorum; molas leonum confringet Dominus, ad nihilum devenient tanquam aqua decurrens, interdit arcum suum donec infirmentur, sicut erat¹⁴⁸ que fluit auferentur, supercecidit ignis, et non viderunt solem, priusquam intelligerent spine vestre rhamnum¹⁴⁹, sicut viventes sic¹⁵⁰ in ira absorbet eos, letabitur iustus cum viderit vindictam, manus suas lavabit in sanguine peccatoris¹⁵¹. Et dicit homo: 'si utique est in fructus¹⁵² iusto, utique est Deus iudicans eos in terra'.

12ro

¹³⁷ Quilicet Deus i.p.v. Tulum Deus.

¹³⁸ sed i.p.v. scilicet.

¹³⁹ sed i.p.v. scilicet.

¹⁴⁰ in Deo.

¹⁴¹ Nam i.p.v. itam.

¹⁴² mortuis.

¹⁴³ venturus iudicare.

¹⁴⁴ cuius.

¹⁴⁵ reddituri.

¹⁴⁶ iusiciam loquimini.

¹⁴⁷ recte. (Colunga, Turrado: recta).

¹⁴⁸ cera i.p.v. erat.

¹⁴⁹ ramnum.

¹⁵⁰ sicut i.p.v. sic.

¹⁵¹ peccatoris.

¹⁵² si utique est fructus.

[Lucas 1: 26–33]
12vo Missus est angelus Gabriel a Deo in civitatem Galilee, cui nomen erat Nazareth¹⁵³, ad virginem desponsatam viro, cui nomen erat Ioseph, de domo David, et nomen virginis¹⁵⁴ Maria. Et ingressus angelus ad eam dixit: 'Ave gracia plena, Dominus tecum, benedicta tu in mulieribus autem'¹⁵⁵. Missus est Gabriel angelus ad Mariam virginem desponsatam Ioseph annuncians ei verbum et expavessit virga de lumine: 'Ne timeas Maria, invenisti gratiam¹⁵⁶ apud Deum, ecce concipies¹⁵⁷ et paries et vocabitur Altissimi Filiius dabit eu Dominus¹⁵⁸ sedem David patris eius; et regnabit in domo'¹⁵⁹.

III. ENIGE LOSSE SPREUKEN TOEGEVOEGD AAN AFSCHRIFT C

Ick besweer iser ende stael, dat myn geen blancke swerden konnen steken of te slaen bij dat werdige hyllige graf ende by dije hylige vif wonden; als yck et te voren kan weten dat yck dese iij worden kan spreken: 'Christus bewaer dat vleys, Christus bewaer dat wapen, Christus bewaer dat mes'.

Apsweringe

Iser ende stael holt u sne als Maria haer maychdom, de als Maria was van haer lyeve kynt Jhesus dat se genas.

Ad aperendum omne claustrum.

Accipies mille folium, raptum ant ortum solis op en vridach ende doet et in gewit was ende later over doen ij vridachsche missen et tange claustrum dicas: 'effata effata effata'¹⁶⁰.

Invisibilis gaen¹⁶¹

Nympt Vleer muysen bloet unde laet dat drogent dat en doet et in en doeyckgen doet et n

¹⁵³ nomen Nazareth.

¹⁵⁴ virginis.

¹⁵⁵ De woorden 'tu' en 'autem' zijn door de copiiist (?) toegevoegd. Vers 29 dat hier hoort te volgen is weggelaten. De nu volgende zin, 'Missus est (...) de lumine', is een merkwaardige parafrasering van vers 26-29. Na de betreffende zin hoort nog te volgen het begin van vers 30: 'Et ait angelus ei'.

¹⁵⁶ invenisti enim gratiam.

¹⁵⁷ ecce concipies in utero.

¹⁵⁸ Een aantal woorden zijn hier weggefallen of verwisseld: 'et paries filium et vocabis nomen eius Jezum; hic erit magnus, et Filiius Altissimi vocabitur et dabit illi Dominus Deus'.

¹⁵⁹ Midden in deze zin breekt de tekst af.

¹⁶⁰ Effatha, Aramees, een van de zgn. 'ipsissima verba' van Jezus. Het betekent 'Word geopend!' (Marcus 7:34).

¹⁶¹ Duidelijk is dit slechts een fragment van de tekst; in het origineel is deze doorgestreept.